

พระอภิธัมมัตถกถาบรรยาย

โดย

หลวงปู่ฝั้น อาจาโร

วัดป่าคำขาม จังหวัดสกลนคร

กรุณา วิย สตุเตสฺส ปณฺณายสฺส มหะสิโน ญะยฺยธมฺเมสฺส สพฺเพสฺส ปวตฺติตฺตถ ยถารูจิ,
ททยาย ตาย สตุเตสฺส, สมฺมุตฺตสาหิตมานโส ฯลฯ อภิธมฺมมถํ กเถสิตี

บัดนี้จักได้รับประทานวิชาในพระอภิธัมมัตถกถา ๒๒ ดิเก ในเบื้องต้น ฉลอง
ศรัทธาท่านสาธุชนสัปปุริส โดยสมควรแก่กาลเวลา เนื่องด้วยพระอภิธัมมัตถกถานี้ยากที่
จะอธิบายแก้ไขแปลออกไปให้พิสดารได้ มีแต่ใช้มาติกาบังสุกุลเวลาคนตายเท่านั้น แต่ก็
ยังเป็นภาษาบาลีอยู่ยากที่จะเข้าใจได้ ที่ท่านแปลออกไปก็มีแต่พระอภิธัมม ๗ พระคัมภีร์
เท่านั้น ส่วนในพระอภิธัมมัตถกถานี้ หาได้มีผู้แปลออกไปให้พิสดารไม่ พระอภิธัมมัตถก
๒๒ ดิเก ในเบื้องต้นนี้ สมเด็จพระชินศรีศาสตราจารย์ เสด็จมณานการขึ้นจำพรรษา ใน
ชั้นดาวดึงษ์เทวโลก ทรงตรัสเทศนาในพระอภิธัมม ๗ คัมภีร์ โปรดหมู่เทวดาโดยมีพระ
พุทธมารดาเป็นประธาน “กเถตุ กามยตา” ทรงปฐนาเป็นสักกวาที ปรวาที ทุก ๆ คัมภีร์
เป็นลำดับ ๆ ไป

ในเบื้องต้นต่อไปนี้ อาตมาจักได้วิชาในพระอภิธัมมัตถกถา เป็นปฐนาวิชา
ตามพระพุทธานุญาต เพื่อให้เกิดความเลื่อมใส มีศรัทธาเชื่อมั่นในคุณพระรัตนตรัยยิ่ง ๆ ขึ้น
ไป

“นิคฺคมาจฺจนํ” ในสมัยครั้งหนึ่ง ยังมีพระอาจารย์องค์หนึ่งชื่อว่า สักกวาทีอาจารย์ มา
รำพึงแต่ในใจว่า เมื่อองค์สมเด็จพระบรมศาสดาจะทรงตรัสพระธรรมเทศนาโปรดพระ
พุทธมารดานั้น พระองค์ก็ได้ทรงเลือกคัดจัดสรรพระวินัยสุตตันตปิฎกทั้ง ๓ ปิฎกนี้
แล้ว ก็ยังไม่เห็นว่าจะเสมอด้วยพระคุณของพระพุทธมารดานั้นได้ ทรงเห็นแต่พระอภิธัม
มัตถกนี้ไซ้ จึงจะสมควรด้วยพระคุณของพระพุทธมารดาได้ พระอภิธัมมัตถกนี้ พระ
บาลีก็ยังปรากฏอยู่ ๒๒ ดิเก ดิเกละ ๓ รวมเป็น ๖๖ บทดังนี้ ทำไหนหนออาตมาจึงจะรู้
จึงจะเข้าใจในเนื้อความแห่งพระอภิธัมมัตถกนี้ได้

เมื่อท่านสักกาทิอาจารย์รำพึงแต่ในใจขณะนี้แล้ว จึงเข้าไปสู่สำนักของท่านปรวาทิอาจารย์ ขอโอกาสได้ถามซึ่งบาลีและเนื้อความให้แจ้งชัด ท่านปรวาทิอาจารย์ จึงได้ยกพระบาลีกล่าวขึ้นว่า “กุสสลา ธมฺมา” ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลนั้นอย่างหนึ่ง “อกุสสลา ธมฺมา” ธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศลนั้นอย่างหนึ่ง “อพฺยากตา ธมฺมา” ธรรมทั้งหลายที่เป็นอัปฺยากตนั้นอย่างหนึ่ง

๑. “กุสสลา ธมฺมา”

โดยอธิบายในธรรมที่เป็นกุศลนั้นว่า “ธรรมอันเป็นส่วนของบุคคลผู้ฉลาด” แปลว่าตัดเสียซึ่งบาป ไม่ให้เกิดขึ้นในสันดาน อุปมาเหมือนปลุกต้นมะม่วง ย่อมรักษามิให้กาฝากเกิดขึ้นในลำต้น เพราะกลัวต้นมะม่วงนั้นจะไม่งาม จะมีผลน้อย เปรียบเหมือนร่างกายของบุคคลผู้ฉลาด อันธรรมดาบุคคลผู้ฉลาดนั้นย่อมจะระวังรักษา กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต มิให้เศร้าหมองได้ ฉะนั้น

ท่านสักกาทิจึงถามขึ้นว่า ในปฐมมคติ ก็ “กุสสลา ธมฺมา” นั้น ท่านก็แปลถูกต้องตามพยัญชนะแล้ว ยังอธิบายขยายความซ้ำอีกด้วย ข้าพเจ้าก็เข้าใจแล้ว แต่ยังมี ความสงสัยและวิตกถึงบุคคลที่ยังไม่ฉลาดกว่าข้าพเจ้าก็ยังมีอยู่อีกมาก เพราะเหตุนี้จึงขอความแนะนำจากท่านต่อไปอีกสักหน่อยเถิด

ท่านปรวาทิอาจารย์จึงกล่าวต่อไปว่า “เอโก กิร ปุริโส” ดูก่อนท่านสักกาทิ ดังได้ยินมาว่า มีบุรุษหนึ่งเป็นคนฉลาด ได้เห็นเรือพลัดมาอยู่ทำนน้ำของตนแล้วก็พิจารณาเห็นว่า เรือลำนี้เป็นเรือโจร พวกโจรก็เก็บเอาสิ่งของในเรือไปหมดแล้ว ปล่อยเรือนี้มาที่ทำน้ำของเรา ถ้าเราไม่ผลักออกไปเสียจากทำน้ำของเราแล้ว เมื่อเจ้าของเรือตามมาพบเข้าในกาลใด ก็จะกล่าวโทษเราว่าเป็นโจร ลักเอาเรือของเขามา ดังนี้

หรือเปรียบเหมือนบุรุษไถนาคนหนึ่ง วันหนึ่งมีพวกโจรนำเอาถุงทรัพย์ไปทิ้งไว้ที่ริมนา ในกาลครั้งนั้น องค์สมเด็จพระบรมศาสดา เสด็จผ่านไปกับพระอานนท์ พระพุทธองค์ทอดพระเนตรเห็นถุงทรัพย์นั้นแล้ว ทรงตรัสกับพระอานนท์ว่า อสรพิษอยู่ที่นี้ เมื่อบุรุษไถนาคนนั้นได้ฟังพระพุทธเจ้าคำรัสตรัสแก่พระอานนท์ดังนี้ ก็สำคัญว่าเป็นอสรพิษจริง ๆ หาได้คิดว่า พวกโจรนำเอาถุงทรัพย์มาทิ้งไว้ที่ริมนาของตนไม่ พระพุทธองค์พร้อมด้วยพระอานนท์ก็เสด็จหลีกไปสู่สถานที่อื่น ต่อมาภายหลัง บุรุษผู้เป็นเจ้าของ

ทรัพย์ตามมา เห็นอุกทรัพย์ของตนทิ้งไว้ที่ริมนาของบุรุษไถนานั้น ก็สำคัญมั่นหมายว่า บุรุษไถนานั้นเป็นโจร จึงจับเอาบุรุษไถนานั้นไปจะนี้

บุรุษผู้มีวิจารณ์ญาณ พิจารณาเห็นเหตุผลดังนี้แล้ว ก็ถอยเรือของตนปล่อยไปตาม กระแสน้ำ ก็จัดได้ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาด สามารถตัดภัยเสียได้ดังนี้ ถ้ามีเช่นนั้นก็จะเปรียบ เหมือนบุรุษเลี้ยงโค บุรุษเจ้าของโคนั้น เมื่อได้เห็นโคหลงมาปะปนอยู่ในคอกโคของตน ก็คิดแต่ในใจว่า ถ้าผู้ใหญ่บ้าน หรือนายอำเภอมาเห็นโคหลงอยู่ในคอกของเราแล้ว ก็หาว่าเราลักเอาโคหลงมา แล้วก็จะจับเอาเราไปลงทัณฑ์กรรมต่าง ๆ เมื่อบุรุษเลี้ยงโค คิดดังนี้อยู่แล้ว ก็เปิดประตูคอก ไล่โคหลงออกไปให้พ้นจากบ้านของตน ก็จัดได้ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดตัดภพภัยให้พ้นไปเสียได้

และอีกเรื่องหนึ่ง เมื่อครั้งสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ของเรา เสดยพระชาติเป็น กุฑาลบัณฑิต ครั้นนั้นพระองค์ได้ทำไร่ข้าวโพดและถั่วราชมาตเป็นต้น อยู่ที่ริมฝั่ง มหาสมุทร ครั้นเมื่อถึงฤดูร้อนแล้ว ก็บวชเป็นฤๅษี เมื่อถึงฤดูฝน ก็สึกออกมาทำไร่ต่อไป แต่เป็นเช่นนั้นอยู่ถึง ๗ ครั้ง ภายหลังพระองค์จึงมาคิดว่า เรามีความเหนื่อยยากลำบาก กาย ต้องบวช ต้องสึกมา ก็เพราะเราเป็นห่วงจอบกับข้าวโพดนี้เอง เมื่อพระองค์คิดได้ ฉะนั้นแล้ว จึงนำเอาผ้าห่อพืชพันธุ์ กับจอบนั้นไปโยนทิ้งเสียในมหาสมุทร เมื่อสิ้นห่วง แล้ว พระองค์จึงมาตั้งพระทัยเจริญสมาบัติ ก็ได้สำเร็จฉกษณโลภีย์ เมื่อจุติจากชาตินั้นแล้ว ก็ได้บังเกิดในพรหมโลก

ที่แสดงมานี้ ก็เป็นเพียงอุปมาอุปมัยเพื่อจะให้เห็นว่า ร่างกายของท่านทั้งหลาย คือ ปัญจันธ์ทั้ง ๕ นั้น เมื่อบุคคลยังมีความยินดีรักใคร่อยู่ตราบใด ก็จักได้เสวยแต่กอง ทุกขเวทนาอยู่ตรานั้น เท่ากับยินดีอยู่กับภพภัย คือพญามัจจุราชและโจรภัย โมหะก็เนื่องกัน ดังบาลีที่พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “ปัญจูปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา” ดังนี้ โดยเนื้อความว่า สัตว์โลกทั้งหลายมีความเดือดร้อนอยู่ ก็เพราะเข้าไปยึดเอาจันธ์ทั้ง ๕ นี้ไว้ว่าเป็นของเรา และในธรรมที่ว่า กุศลนั้น คือพุทธประสงค์เอาพระปัญญาตัดอาลัย ในปัญจันธ์ทั้ง ๕ นั้นได้ เห็นว่าเป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน เพราะปัญจพันธ์นั้นไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของท่านผู้ใด เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า “กุสลา ธมฺมา” แปลว่า ตัดเสียซึ่งบาป “สัล” แปลว่า ตัดเสียซึ่งบาป ออกจากกาย วาจา ใจไม่ให้ติดอยู่ในสันดาน “ปฏิปตฺติ”

แปลว่า กลับกาย วาจา ใจ ที่เป็นบาป ให้เป็นบุญ เป็นกุศลเสียละนี้ เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า ศีล ว่า วินัย ว่า ปฏิบัติ ดังนี้

๒. “อกุศลตา ฐมา”

เบื้องหน้าแต่นี้ จักได้แก้ไขในบทที่ ๒ ต่อไป “อกุศลตา ฐมา” ธรรมทั้งหลายอันเป็นอารมณ์แห่งจิต คือ ทรงไว้ซึ่งจิตอันเป็นอกุศล “อกุศลตา ฐมา” แปลว่า ธรรมของบุคคลผู้ไม่ฉลาด หรือแปลว่า ไม่ตัดบาปออกจาก กาย วาจา ใจ ก็ได้

ความมีอธิบายว่า คนโง่ ไม่ระวังบาปที่จะมาถึงแก่ตน บางคนบาปยังไม่มาถึงแก่ตนเลย ก็ไปเที่ยวแสวงหาบาปมาใส่ตนก่อนก็มี ท่านสักกวาทีจึงถามขึ้นว่า บาปที่จะมาถึงตนนั้นอย่างไร ที่ว่าบาปยังไม่ทันมาถึงแก่ตน เที่ยวไปแสวงหาบาปใส่ตนก่อนนั้นอย่างไร ขอท่านปรวาทิ จงวิสัชนาความข้อนี้ให้เป็น มทยปัญญา แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด

ท่านปรวาทิจึงอธิบายว่า บาปจะมาถึงแก่ตนนั้น ด้วยเหตุที่จะกระทำใจให้เดือดร้อนขึ้นก่อน เป็นต้นว่า ได้ยินเสียง หรือมี ไม้หมอน ก้อนดิน เป็นต้น บุคคลที่เกิดความเดือดร้อนนั้น เพราะไม่ปิดป้องกำบังให้ดี ปล่อยให้เสียงนั้นล่วงเข้ามากระทบทางหู หรือทางกายตนนั้น มาถึงแก่ตน บุคคลนั้นก็ได้อธิบายว่า เป็นคนโง่ ไม่ฉลาด ไม่ตัดบาป ไม่ระวังบาปที่จะมาถึงแก่ตนละนี้ ถ้ามีละนั้น ก็จะเปรียบเหมือนบุคคลที่มีเรือนอันไฟไหม้อยู่ เมื่อบุรุษนั้นได้เห็นไฟไหม้มาแต่ไกลแล้ว ตนก็ไม่ระมัดระวังเรือนของตน จนไฟลามมาไหม้เรือนของตน ตนก็ได้รับทุกขเวทนาต่าง ๆ ละนั้น เพราะโทษที่ไม่ระมัดระวังไฟ และไม่ตัดเชื้อไฟแต่ต้นทีเดียว เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่าเป็นคนโง่ ไม่ฉลาด ไปเที่ยวแสวงหาบาปมาใส่ตนนั้น ได้แก่บุคคลที่ปักขวกหลาวไว้ สำหรับให้สัตว์มาติดตามนั้น จักได้อธิบายว่า ไปเที่ยวแสวงหาบาปมาใส่ตัว ก็แหละคำที่ว่า ไม่ตัดบาปเสีย นั้น มีคำอธิบายว่า ยังมีต้นไทรต้นหนึ่ง ไม่สู้ใหญ่นัก มีใบและก้านบริสุทธิ์อยู่ในป่าหิมวันตประเทศ วันหนึ่งมีฝูงนกฝูงหนึ่งบินไปกินลูกเถาวัลย์ในสถานที่อื่น ครั้นภายหลังก็บินมาจับที่ต้นไทรนั้น แล้วก็ถ่ายอุจจาระลงไปที่ใต้ต้นไทรนั้น ครั้นถึงฤดูฝน เบญจเถาวัลย์นั้นกิ่งงอกงามขึ้นมาที่ใต้ต้นไทรนั้น ยังมีลมจำพวกหนึ่งได้บอกแก่ต้นไทรนั้นว่า หมู่เถาวัลย์นี้ ครั้นงอกงามขึ้นมาที่นี้แล้ว ถ้าทิ้งไว้ให้เจริญจนใหญ่โตแล้ว ก็จะปกคลุมท่านให้ถึงความตาย ต้นไทรนั้นจึงตอบว่า มันไม่ทันงอกงามขึ้นมาได้ดอก สัตว์ทั้งหลาย มีกระต่ายและสุกร

เป็นต้น ก็จะมากัดกินเป็นอาหาร เถาวัลย์นี้ก็จะถึงแก่ความตายไป ไม่ทันที่จะเลื้อยยาว
ขึ้นมาได้

ครั้นนานมาเถาวัลย์นั้นก็เจริญใหญ่โตขึ้นมาได้ ไม่มีอันตรายด้วยสัตว์ทั้งหลาย มี
กระต่ายและสุกรเป็นต้น จนเถาวัลย์นั้นเลื้อยขึ้นไปถึงง่ามคบใหญ่ ยังมีลมอีกจำพวกหนึ่ง
มาตักเตือนต้นไทรนั้นว่า เหตุไฉนท่านจึงให้โอกาสแก่เถาวัลย์นั้น ให้เลื้อยขึ้นมาจนถึง
เพียงนี้เล่า นานไปก็จะคลุมยอดของท่าน ท่านก็จะได้รับความลำบาก ถึงแก่ความตาย ต้น
ไทรได้ฟังจึงตอบขึ้นว่า ท่านอย่าได้กลัวไปเลยเถาวัลย์มันจะไม่ตาย ถ้าพวกตัดเสาเขา
มาเห็นเข้า ก็จะตัดเอาไปทำเชือกลากเสาไป ต้นเถาวัลย์นั้นก็ถึงแก่ความตาย ครั้นนาน
มา ต้นเถาวัลย์ก็เลื้อยขึ้นไปคลุมยอดต้นไทรนั้นถึงแก่ความตาย หักลงเหนือปฐพี

แสดงมาทั้งนี้ ก็เพื่อให้เห็นความประมาท ที่ไม่คอยคิดตัดบาปทางกาย วาจา ใจ
เพราะฉะนั้น จึงต้องลำบากภายหลังเช่นนี้ ท่านสักกวาที่จึงถามขึ้นว่า บุคคลที่ไม่ตัดบาป
นั้น ครั้นตายแล้วได้ไปเสวยทุกขเวทนาในอบายภูมิทั้ง ๔ มีนรกเป็นต้น นั้น จะได้แก่
บุคคลจำพวกใด ท่านปรวาทิจึงซักนิทานในคัมภีร์ธรรมบทมาแสดงให้เห็นปรากฏว่า ยัง
มีบุตรเศรษฐี ๔ คนพี่น้องกัน ครั้นได้ทัศนเห็นภรรยาของท่านผู้อื่นแล้ว ก็มีจิตปฏิพัทธ์
รักใคร่ในปรทารกรรม กระทำกาเมสุมิจนจาร ครั้นทำกาลกิริยาแล้ว ก็ไปตกอยู่ในโลห
กุมภินรก นานประมาณหกหมื่นปี จนน้ำในหม้อนรกนั้นเดือดขึ้นมาถึงปากหม้อ ตัวก็
ลอยมาถึงปากหม้อแล้วก็ได้สติ มีความปรารถนาจะประกาศบุพกรรมของตนให้ปรากฏ
ว่า พุ.ส.น.โส ดังนี้

คนที่หนึ่งว่า ข้าพเจ้าเป็นคนชั่ว คนที่สองว่า ข้าพเจ้ามาตกอยู่ในนรกนี้ประมาณหก
หมื่นปีแล้ว คนที่สามว่า ข้าพเจ้าไม่มีที่สุดว่าจะหมดกรรมเมื่อใด คนที่สี่ว่า ข้าพเจ้าไม่
กระทำอีกต่อไปแล้ว ยังไม่ทันจะหมดเรื่อง เพียงคนละอักขระเท่านั้น น้ำก็พัดลงไปยังกัน
หม้ออย่างเดิม แล้วก็ได้เสวยทุกขเวทนาต่อไปกว่าจะสิ้นบาปกรรม เพราะโทษที่ตนไม่ได้
ตัดบาปในปรทารกรรมนั้นตามอำนาจผล เปรตทั้งสิ้นเหล่านี้เมื่อยังเป็นมนุษย์อยู่นั้น ก็
แปลว่าเป็นคนโง่ ไม่ฉลาด ไม่ตัดบาปกรรมเสีย เพราะฉะนั้นจึงต้องเป็นเปรตเสวย
ทุกขเวทนาอยู่ในโลหกุมภินรกดังนี้

๓. “อพฺพยากตา ฐมฺมา”

ในลำดับนี้ จะได้แก้ไขในบทที่ ๓ สืบต่อไป โดยพระบาลีว่า อพฺยากตา ธมฺมา แปลว่า ธรรมอันเป็นอารมณ์แห่งจิตอันเป็นอภัยกฤต แปลว่า ธรรมอันพระพุทธเจ้า ไม่ได้พยากรณ์ว่าเป็นบุญเป็นบาป ดังนี้ โดยอธิบายว่า ไม่ยินดียินร้าย ไม่โสมนัสโทมนัส ได้ชื่อว่าอภัยกฤต

เปรียบเหมือนหนึ่งว่าใบบัวอันน้ำดีและชั่วตกถูกต้องแล้ว ก็ย่อมไหลไปไม่ค้างอยู่ได้ ฉะนั้น ถ้ามีฉะนั้น เปรียบเสมือนเสาไม้แก่น อันบุคคลฝังไว้เหนือแผ่นดิน ถึงผิงเผ้าถ้ำธาตุ จะปลิวมาสักเท่าใด ๆ ก็ดี ก็ย่อมปลิวหนีไปไม่ติดอยู่ที่เสานั้นได้ จิตที่เป็นอภัยกฤตนั้น ถึงใครจะบูชาดี ก็ดี บูชาชั่ว ก็ดี ไม่ยินดียินร้าย ท่านสักกวาทีจึงขออุปมาอุปมัยอีกว่า ข้าแต่ท่านปรวาทิ ซึ่งได้ชี้แจงแสดงมาก็ถูกต้องตามพระบาลีอยู่แล้ว ข้าพเจ้าได้ฟังก็มีความ ยินดีชอบใจทุกประการแล้ว แต่ข้าพเจ้าขออุปมาอุปมัยอีกสักหน่อยเถิด ท่านปรวาทิซึ่ง แสดงอุปมาว่า คุณก่อนสักกวาที “นครโฆวาริกปุริโส วีย” จิตที่เป็นอภัยกฤตนั้นเปรียบ เหมือนหนึ่ง โฆวาริกบุรุษผู้เฝ้าประตูพระนคร จิตที่เป็นกุศลนั้นเปรียบเหมือนชนที่เข้าไป ในประตูนคร จิตที่เป็นอกุศลนั้น เปรียบเหมือนชนที่ออกไปจากประตูนคร นายโฆวาริก ผู้เฝ้าประตูนครนั้นก็ไม่ได้ไต่ถามคนที่เข้าออกนั้น เป็นแต่รู้ เป็นแต่เห็น หาได้ไต่ถามชน ที่เข้าออกนั้นไม่ เช่นนี้แลชื่อว่า อภัยกฤต

ถ้ามีฉะนั้น เปรียบเหมือนภาชนะที่ใส่น้ำ เป็นตัน ภาชนะที่เต็มแล้วด้วยน้ำนั้น ถึง ใคร ๆ จะเอาน้ำเทลงไปอีกสักเท่าใด ๆ ก็ดี น้ำนั้นก็ไหลล้นออกไปจากภาชนะ ไม่ สามารถค้างอยู่ได้ ฉะนั้นจิตที่เป็นอภัยกฤต ที่พระพุทธเจ้าไม่พยากรณ์ว่าเป็นบุญและ บาปนั้น ชื่อว่าบุญและบาปไม่มี ถึงบุญบาปจะมีสักเท่าใด ๆ ก็ดี ก็ไม่สามารถจะติดค้างอยู่ ได้ อุปมาดังภาชนะที่เต็มแล้วด้วยน้ำฉะนั้น

จิตที่เป็นอภัยกฤตนี้ ย่อมมีแต่พระอริยเจ้าจำพวกเดียวเท่านั้น หาได้มีแก่ปุถุชน ทั่วไปไม่ ปุถุชนนั้นมีแต่จิตที่เป็นบุญเป็นบาปทั้ง ๒ ประการ จิตที่เป็นอภัยกฤตนั้นหา ได้มีไม่ เพราะฉะนั้นจิตที่เป็นอภัยกฤตจึงมิได้บังเกิดมีแก่ปุถุชน ท่านปรวาทิได้ฟังก็ ชอบใจ จึงไต่ถามต่อไปว่า บุคคลที่มีจิตเป็นกุศล (ส่วน) อกุศลและอภัยกฤตไม่มี บุคคล ผู้ที่มีจิตเป็นกุศลและอกุศล (ส่วน) อภัยกฤตไม่มี บุคคลใดที่มีแต่จิตเป็นอภัยกฤต (ส่วน) กุศลและอกุศลไม่มีเล่าพระเจ้าข้า

พระปรวาทิจึงวิสันนาว่า บุคคลที่มีจิตเป็นบาปเป็นอกุศลนั้น ก็ได้แก่ นายพราน คิดแต่จะล่าเนื้อ ฆ่าปลาอยู่เป็นนิตย์ กุศลจิตและอัพยาทุกตนั้นไม่บังเกิดมีแก่นายพรานเลย ดังนี้

บุคคลที่มีจิตเป็นบุญเป็นกุศลนั้น ก็ได้แก่ พระอริยะสัปปบุรุษ ท่านคิดแต่การบำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญเมตตาภาวนา สดับฟังพระสัทธรรมเทศนาอยู่เป็นนิตย์ อกุศลจิตและอัพยาทุกตก็ไม่บังเกิดมีแก่ท่านดังนี้

เพราะฉะนั้นจึงว่า จิตที่เป็นอัพยาทุกตนี้ ย่อมบังเกิดมีแก่พระอรหันต์จำพวกเดียว พระอรหันต์เมื่อท่านเข้าสู่นิโรธสมาบัติแล้ว จิตที่เป็นบุญเป็นบาปนั้นไม่บังเกิดมีแก่ท่าน ดังนี้

อาตมาแก้ไขมาในปฐมมัทติกาบทที่ ๓ ก็ขอยุตกลงไว้แต่เพียงเท่านี้

๔. “สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ฐมฺมา”

ในลำดับต่อไปนี้จะแสดงในติกมัทติกาบทที่ ๔ สืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ฐมฺมา” ธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นอารมณ์แห่งจิตอันสัมปยุตแล้วด้วยเวทนา ๒ แปลว่า เสวยอารมณ์ “สุขาย” แปลว่า เป็นสุข โดยอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตแล้ว ด้วยการเสวยอารมณ์เป็นสุขนั้น คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ ที่ได้สัมผัสรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ก็ล้วนแต่เป็นสิ่งที่รักที่เจริญใจ คือว่าไม่ยังใจให้เดือดร้อน มีแต่ความโสมนัสยินดี ในกาลเมื่อสัมผัสให้ถูกต้องกับทวาร มีจักขุ ทวารเป็นต้น เพราะฉะนั้นธรรมะดวงนี้ สมเด็จพระชินศรีจึงได้ทรงตรัสว่า “สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ฐมฺมา” ดังนี้

พระลัทธิที่จึงขอความอุปมาต่อไปว่า ข้าแต่ท่านปรวาทิ ขอพระผู้เป็นเจ้าจงแสดงให้พิสดารออกไปอีกสักหน่อยเถิดพระเจ้าข้า

คนหนาวได้ห่มผ้า คนร้อนได้อาบน้ำ คนหิวข้าวได้รับประทานอาหารบรรเทาเวทนาแก่ลงได้ และห้ามกันเวทนาใหม่มิให้กำเริบขึ้นได้ละนี้ ก็จัดได้ชื่อว่าสัมผัสถูกต้องเวทนาที่เป็นสุข

ถ้ามิฉะนั้น เปรียบเสมือนคนยากจนเจริญใจ เมื่อได้ลาภยศที่ฐานอันใดอันหนึ่งแล้ว ก็ย่อมมีความชื่นชมยินดีเป็นกำลัง เหมือนดังนายควาญช้างคนหนึ่ง เดิมทีก็เป็นคน

ยากจนอนาถา ครั้นต่อมาได้รับจ้างเขาเลี้ยงช้างพอได้อาหารเลี้ยงอาตมาเป็นสุข ก็มีความ
ดีใจเป็นกำลัง

หรือถ้ามิฉะนั้น ก็เปรียบเหมือนพระเจ้าสักกมณฑราช เมื่อเดิมทีเป็นคนยากจน
เจ็บใจ แม้แต่จะแสวงหาอาหารบริโภคแต่ละมื้อก็ทั้งยาก จนที่สุดผ้าที่จะนุ่งห่มก็ไม่มี
ต้องเอาใบไม้มานุ่งห่มแทนผ้า ครั้นอยู่ต่อมาภายหลัง ก็ได้เสวยราชสมบัติเป็นบรม
กษัตริย์ แล้วก็ได้เป็นถึงบรมจักร แสนที่มีความสุขสบายยิ่งขึ้นดังนี้

๕. “ทุกขาย เวทนาย สมปยุตตา ธมฺมา”

เบื้องหน้าแต่นี้จักได้วิชันนาในบทที่ ๕ ว่า “ทุกขาย เวทนาย สมปยุตตา ธมฺมา”
ต่อไป แปลใจความว่า ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตแล้วด้วยเวทนา ด้วยนามธรรมที่เสวย
อารมณ์ โดยความเป็นทุกข์ โดยความอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตแล้วด้วยเวทนา
ด้วยนามธรรมที่เสวยอารมณ์โดยความเป็นทุกข์ โดยความอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายที่ทรง
ไว้ ซึ่งจิตของคนที่มีแต่ความลำบากนั้น ก็ได้แก่คนที่ยากจนเจ็บใจและคนที่มีโรคาพยาธิ
เบียดเบียนต่าง ๆ และคนที่ต้องราชภัย โจรภัย อัคคีภัย อุทกภัย เป็นต้น เหล่านี้แล จึงชื่อ
ว่า ทุกขาย เวทนาย ยังมีทุกข์เวทนาอีกอย่างหนึ่งนั่นคือ ทุกข์ของสัตว์ในนรก ทุกข์ของ
เปรต อสุรกาย ทุกข์ของสัตว์ดิรัจฉานกำเนิด ทุกข์ของสัตว์ที่เวียนว่ายตายเกิดต่อไป ดังนี้
แลชื่อว่า ทุกขเวทนา ท่านสักกวาทีจึงถามขึ้นว่า บุคคลที่ได้เสวยทุกขเวทนาอย่างใดที่แสดง
มานี้คือใคร ผู้ใดเป็นตัวอย่างเจ้าข้า

ท่านปรวทยาจารย์จึงนำบุคคลมาแสดงให้เห็นเป็นนัยทัสนะอุทาหรณ์ว่า ยังมี
สตรีผู้หนึ่งชื่อว่า นางสุปวาสา เป็นเหตุให้เห็นปรากฏว่าตนประกอบไปด้วยทุกข์ เหลือที่
จะอดทน พันที่จะพรรณนา มารดาของพระสีวลีซึ่งทรงครรภ์อยู่ถึง ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน
ครั้นภายหลัง นางสุปวาสาผู้เป็นมารดานั้นได้ชี้แจงแสดงเหตุให้เห็นปรากฏว่า ตน
ประกอบไปด้วยความทุกข์ที่จะเหลือทนทานได้เป็นต้น ดังที่พรรณนาว่า ครรภ์ของนาง
นั้นใหญ่เกินประมาณ จะนั่งก็เป็นทุกข์ จะนอนก็เป็นทุกข์ จะยืนจะเดินก็เป็นทุกข์ดังนี้
เพราะฉะนั้นจึงได้เรียกชื่อว่า ทุกขเวทนา ทุกข์นั้นแปลว่าลำบาก ลำบากนั้นแปลว่า ความ
ชั่วซึ่งตนกระทำไว้ไม่ดี เพราะเหตุนี้เอง สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์เจ้าจึงทรงตรัส
เทศนาว่า “สพฺพปาปสฺส อภินิเวชิตฺวา” ดังนี้ ก็มีพระพุทธประสงค์เพื่อจะไม่ให้สัตว์กระทำความ

ทั้งปวง เพราะพระองค์ทรงมีพระกรุณาแก่หมู่สัตว์ จะไม่ให้หมู่สัตว์เสวยทุกข์เวทนา ด้วยหวังพระทัยว่าจะให้สัตว์ทั้งปวงได้เสวยสุขเวทนายิ่ง ๆ ขึ้นไปดังนี้

๖. “อทุกขมสุขาย เวทนาย สมปยุตตา ธมฺมา”

เบื้องหน้าแต่นี้ จะได้แสดงในบทที่ ๖ ว่า “อทุกขมสุขาย เวทนาย สมปยุตตา ธมฺมา” นี้ต่อไป ซึ่งแปลว่า ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตแล้วด้วยเวทนาดีไม่มีสุขไม่มีทุกข์ โดยความอธิบายว่า ทุกข์ก็อาศัยแก่ปัญจันธ์ทั้ง ๕ สุขก็อาศัยปัญจันธ์ทั้ง ๕ เมื่อเห็นว่าปัญจันธ์ทั้ง ๕ ไม่ใช่ตัวตน หรือว่าเห็นเป็นอื่น มิใช่เราแล้ว อุปาทานก็เข้าไปใกล้ เพราะฉะนั้นจึงว่า ทุกข์สุขไม่มี ดังนี้

ส่วนอารมณ์นั้น เราก็เป็นอุเบกขา อุเบกขานั้นแปลว่า การเข้าไปเห็นปัญจันธ์ทั้ง ๕ ว่า ปัญจันธ์ทั้ง ๕ นี้ เกิดขึ้นแล้วก็ดับสิ้นสูญไป ความรู้ความเห็นนั้นก็ไม่ใช่ปณอยู่ด้วยปัญจันธ์ทั้ง ๕ เพราะเหตุนี้จึงว่า ไม่มีสุข ไม่มีทุกข์ ฉะนั้น ท่านสักกวาทีจึงถามขึ้นว่า อารมณ์ที่ไม่มีสุขไม่มีทุกข์นั้นจะเป็นอย่างไร จะเป็นโลกีย์หรือจะเป็นโลกุตตระ เป็นประการใด

ท่านปรวาทิจึงวินิจฉัยว่า ความที่ไม่สุขไม่ทุกข์นั้น ที่เป็นโลกีย์ก็มี ที่เป็นโลกุตตระก็มี เปรียบเหมือนหนึ่งอารมณ์ที่ร้อนแล้ว และมีความปรารถนาให้ตนที่ร้อนนั้นไปหาเย็น แต่ยังไม่ทันถึงความเย็นจะนั้น

ท่านปรวาทิจึงย้อนถามขึ้นอีกว่า ท่านสักกวาทีที่จะเห็นว่าอารมณ์ร้อนหรือเย็นเป็นประการใด ท่านสักกวาทีจึงตอบว่า อารมณ์นั้นร้อน ท่านปรวาทิจึงถามอีกว่า อารมณ์นั้นร้อนอย่างไร ท่านสักกวาทีจึงตอบว่า ถ้าอารมณ์ตนร้อนมาแล้ว อารมณ์นั้นเย็น ท่านปรวาทิจึงว่า จะเย็นอย่างไร ก็ยังไม่ถึงความเย็น ท่านสักกวาทีตอบว่า ถ้าเช่นนั้น อารมณ์นั้นก็ไม่ใช่เย็นไม่ร้อน พระปรวาทิจึงอนุโลมว่า นั่นแล ธรรมที่สัมปยุตแล้วด้วยเวทนาที่ไม่สุขไม่ทุกข์ ท่านสักกวาทีจึงมีความสงสัย จึงถามขึ้นอีกว่า ธรรมที่เป็นโลกีย์นั้นคือใคร ผู้ใดจะกระทำได้เล่า ขอพระผู้เป็นเจ้า จงนำบุคคลที่เป็นโลกีย์มาแสดงในที่นี้ เพื่อให้เห็นเป็นแบบเป็นฉบับสักเรื่องหนึ่ง เพื่อเป็นเครื่องเตือนสติให้สิ้นความสงสัย

ท่านปรวาทิจึงนำบุคคลมาแสดงให้เห็นเป็นนิทสนะอุทาหรณ์ว่า ยังมีพระมหาเถระองค์หนึ่ง ไปเจริญสมณธรรมอยู่ในอรัญราวป่า พิจารณาซึ่งสังขารธรรม เป็นอนิจจัง ทุก

จึง อนัตตา จนอารมณ์นั้นไม่เป็นสุขเป็นทุกข์ เฉย ๆ อยู่ ในกาลครั้งนั้น ยังมีเสือโคร่ง ใหญ่ตัวหนึ่ง มาคาบเอาพระมหาเถระเจ้านั้นไปบริโภคเป็นภิกขาหาร เมื่อเดิมทีนั้น ก็ บริโภคตั้งแต่เท้าขึ้นไปถึงโคนขา พระผู้เป็นเจ้าก็ไม่เป็นทุกข์เป็นสุข จิตของพระผู้เป็นเจ้านั้นก็ยังเป็นโลกีย์ จริงอยู่ คือว่าท่านยังเป็นปุถุชนอยู่ ยังไม่ได้สำเร็จอะไร เมื่อเสือโคร่ง นั้นบริโภคขึ้นไปถึงสะเอวและท่อน้อย ท่านก็ยังไม่สำเร็จมรรคผลธรรมวิเศษอะไร อารมณ์ของท่านก็ยังเฉย ๆ อยู่ ไม่เดือดร้อนหวั่นไหว ครั้นบริโภคถึงดวงหทัยของท่าน แล้ว ท่านก็ได้สำเร็จอรหัตต ตัดกิเลสเป็นสมุทเทปทาน ดับขันธเข้าสู่พระนิพพานใน ปากแห่งเสือโคร่งนั้น ดังนี้

นักปราชญ์ผู้มีวิจรรณญาณพึงสันนิษฐานเข้าใจตามนัยพระพุทธานิพนธ์อันวิจิตรพิสดาร อาตมาับประทานวิสาขนามาในมาติกาบทที่ ๖ ก็พอสมควรแก่เวลาด้วยประการฉะนี้

๗. “วิปากา ธมฺมา”

บัดนี้จักได้แก้ไขในติกมาติกาบทที่ ๗ ตามลำดับสืบไป โดยนัยพระบาลีว่า “วิปากา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันสุขต่าง ๆ กัน คือ กรรมวิปากที่เป็นส่วนบุญนั้นเรียกว่า กุศลวิปาก ๑ กรรมวิปากที่เป็นบาปนั้นเรียกว่า อกุศลวิปาก ๑ ขันธวิปาก ๑ ปุญญวิปาก ๑ กรรมวิปากนั้นแบ่งออกเป็น ๒ ประการคือ ได้แก่ผลหุจจิต ๓ ผลสุจจิต ๓

หุจจิต ๓ นั้น คือ กายหุจจิต ๑ วจิหุจจิต ๑ มโนหุจจิต ๑ หุจจิตทั้ง ๓ เหล่านี้ เป็นฝ่าย อกุศลวิปาก

สุจจิต ๓ นั้น คือ กายสุจจิต ๑ วจิตสุจจิต ๑ มโนสุจจิต ๑ สุจจิตทั้ง ๓ เหล่านี้ เป็นฝ่าย กุศลวิปาก เมื่อสุขแล้ว ก็มีผลต่าง ๆ กัน

หุจจิตทั้ง ๓ นั้น ให้ผลแก่สัตว์ได้เสวยทุกข์ยากลำบากต่าง ๆ หลายอย่างหลาย ประการ เป็นต้นว่า ให้โรคาพยาธิเบียดเบียนและให้เป็นคนยากจนเจ็บไข้ไร้ทรัพย์อับ ปัญญา และยังสัตว์ให้ตกไปในอบายภูมิทั้ง ๔ ฉะนั้น ชื่อว่าอกุศลวิปากที่ ๑

กรรมที่ ๑ คือสุจจิตทั้ง ๓ นั้น ให้ผลแก่สัตว์โลกเสวยความสุขสบายต่าง ๆ หลาย ประการ เป็นต้นว่า ให้ปราศจากโรคาพยาธิ และมีทรัพย์สมบัติสมบุรณ์บริบูรณ์ และ ยังสัตว์ให้ได้เสวยสมบัติในฉกามาจรสวรรค์เป็นต้น ฉะนั้นมีชื่อว่า กุศลวิปาก

ขันธวิบากที่ ๓ นั้นคือ ยังร่างกายของสัตว์ให้มีโทษถอยกำลังและให้ฟันหัก ผมหงอก เนื้อหนังเหี่ยวแห้ง หูตึง ตามืดไป ทั้งสรีรกายนั้นไซ้รู้ก็คดค้อมโน้มไปในเบื้องหน้า ให้ทรمانทรกรรมด้วยโรคาพยาธิต่าง ๆ ฉะนั้นชื่อว่าขันธวิบาก

ปัญญวิบากที่ ๔ นั้น ก็ยังสัตว์ให้รู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ทั้งปวงได้ และให้มีปัญญาสามารถ รู้จักสรรพญยธรรมที่เป็นโลกีย์และเป็นโลกุตระได้ ฉะนั้นชื่อว่าปัญญวิบาก

ท่านสักกวาที่ได้ฟังก็ชอบใจ จึงขอฟังอุปมาเป็นบุคคลอีก ๔ คน เพื่อเป็นนิทศนัยว่า อกุศลวิบากนั้นจะได้แก่บุคคลใด กุศลวิบากจะได้แก่บุคคลใด ขันธวิบากนั้นจะได้แก่บุคคลใด ปัญญวิบากนั้นจะได้แก่บุคคลใด

พระปรมาภิไธยวิธานวินิจฉัยต่อไปว่า อกุศลวิบากนั้นก็ได้แก่พาลอุบาทถุกตัดคือนั่นเอง กุศลวิบากนั้นได้แก่ท้าวมหาชมพูดินนั่นเอง ขันธวิบากนั้นได้แก่ พระปุตติกะตีสละเถระนั่นเอง แก้ไขในมาติกาบทที่ ๗ ก็ขอยุติไว้เพียงเท่านี้

๘. “วิปากธมมธมมา”

ลำดับนี้ไปจักได้แสดงในติกมาติกาบทที่ ๘ สืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “วิปากธมมธมมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันเกิดแต่วิบาก ได้แก่เหตุและปัจจัย เปรียบเหมือนดังผลมะพร้าวแห้ง ที่ควรจะงอกออกมาจากผลมะพร้าวได้ และมีบุคคลนำไปปลูกลงไว้ในแผ่นดิน ต้นมะพร้าวนั้นถึงอกงามเจริญใหญ่โตขึ้นมา จนถึงแก่แก่แล้ว แล้วออกผลเป็นมะพร้าวอ่อน มะพร้าวแก่ ต้นมะพร้าวที่อกงามขึ้นมานั้นได้แก่เหตุ บุคคลที่นำไปปลูกลงนั้นได้แก่ปัจจัย ผลมะพร้าวอ่อนและแห้งที่ควรจะบริโภคนั้นได้แก่วิบาก

อีกนัยหนึ่งว่า อกุศลกรรมนั้นเปรียบเหมือนต้นไม้มันมีพิษ เมื่อมีผลสุกแล้ว ก็มีโทษแก่บุคคลที่บริโภคมัน กุศลวิบากนั้นเปรียบเหมือนดังต้นไม้มันไม่มีพิษ เมื่อมีผลอันสุกแล้ว ก็ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่สัตว์ทั้งหลายทั่วไป ด้วยเหตุนี้ จึงว่าบาปเป็นเหตุ ทุกข์เป็นผล บุญเป็นเหตุ สุขเป็นผล ดังนี้

เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์จึงตรัสเทศนาไว้ว่า “วิปากธมมธมมา” ฉะนั้น โดยเนื้อความว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นเครื่องอุกหนุ่นของความสุขพิเศษ เปรียบดุจดั่งว่า เครื่องบ่มผลไม้มันทั้งปวง มีมะม่วงและผลไม้เป็นต้น อีกประการหนึ่ง ตัววิชชา

แล เป็นตัววิปากกรรม เพราะสังขาร วิญญาณ นาม รูป เกิดขึ้นมาได้นั้น ก็อาศัยวิชา เป็นเดิมเหตุ หรือถ้ามีจะนั้นก็ต้องอาศัยมูล ๖ คือ กุศลมูล ๓ อกุศลมูล ๓ มูลทั้ง ๖ นี้เป็น เหตุให้เกิดบุญและบาป เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า “วิปากมมมมา” ละ

๕. “เนววิปากนวิปากมมมมา”

ต่อไปนี้จะแสดงในบทที่ ๕ ต่อไปว่า “เนววิปากนวิปากมมมมา” นี้ต่อไป โดย เนื้อความว่า ธรรมทั้งหลายมิใช่วิปากมิใช่เหตุ แปลว่าธรรมอันไม่มีวิปาก ไม่มีเหตุ ดังนี้ อธิบายว่า ธรรมที่ไม่มีทั้งเหตุทั้งผล เปรียบเหมือนบุคคลที่นอนหลับฝันไปว่า ได้บริโภค อาหารอ้วนหนาสำราญ ครั้นตื่นขึ้นแล้ว อาหารและความอ้วนในฝันนั้นก็หายไปหมด อาหารนั้นก็ไม่ได้เหตุ ความอ้วนนั้นก็ไม่ได้ผล บุคคลที่นอนหลับฝันไปนั้นก็ไม่ได้กรรม ที่ว่า “เนววิปากนวิปากมมมมา” ดังนี้แล้วก็คือพระนิพพานนั่นเอง เมื่อยังไม่เห็นพระ นิพพานตราบใด ธรรมดวงนั้นก็ต้องอาศัยบุญบาปที่สร้างกระทำอยู่ ครั้นเมื่อถึงพระ นิพพานแล้ว บุญบาปที่สร้างกระทำอยู่ ครั้นเมื่อถึงพระนิพพานแล้ว บุญบาปก็หายสูญไป หมด ดังมีพระบาลีว่า “เอส ธมโม สนนฺตโน” แปลว่า ธรรมดวงเดียวนี้แลเป็นธรรมเก่า เป็นธรรมเครื่องยินดีของสัปบุรุษทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน หรือแปลอีกอย่าง หนึ่งว่า เป็นธรรมของพระอริยเจ้าทั้งหลายที่ข้ามพ้นไปแล้วจากกิเลสดังนี้

พระลัทธิที่จึงถามขึ้นว่า ธรรมดวงเดียวนี้เป็นธรรมของพระอริยเจ้าทั้งหลายมี พระพุทธเจ้าเป็นต้นนั้น ข้าพเจ้ามีความสงสัยมานานแล้ว ข้าพเจ้าอยากจะรู้จะเข้าใจ โดยง่าย ๆ เพราะฉะนั้น ขอท่านปรวาทจึงแสดงเพื่อให้เกิดสันนิษฐานในกาลบัดนี้เถิด

พระปรวาทที่ได้แสดงเป็นอุปมาว่า ดวงธรรมนี้เปรียบเหมือนบุคคลที่ย้อมผ้าด้วยสี ต่าง ๆ มีสีเหลือง แดง ดำ เป็นต้น บุคคลที่ได้ย้อมผ้านั้นได้แก่สังขารนั่นเอง สีต่าง ๆ ได้แก่วิปากกรรม คือผลแห่งบุญและบาปนั่นเอง ผ้านั้นก็ได้แก่ธรรมที่มีชื่อว่า “เนววิปา กนวิปากมมมมา” นี้เอง เมื่อบุคคลย้อมผ้าและสีต่าง ๆ หายสูญไปจากผ้านั้นแล้ว ผ้า นั้นก็มีสีขาวบริสุทธิ์อย่างเดิม นักปราชญ์ผู้มีวิจรรย์ญาณพึงสันนิษฐาน เข้าใจตามนัย ดัง พระพุทธภาษิตอันวิจิตรพิสดาร ที่ได้แสดงมาในมคคาบที่ ๕ นี้โดยสังเขปเพียงเท่านี้

๑๐. “อุปาทินนุปาทานิยา ธมมา”

ต่อไปนี้จะได้อธิบายแสดงในติกมาติกาทที่ ๑๐ ดังพระบาลีว่า “อุปาทินฺนุปาทานิยา ธมฺมา” อุปาทินฺนุปาทานิยา ธมฺมา แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ทรงไว้ซึ่งธรรมชาติ อันเป็นเครื่องกำหนดในอุปาทาน ความที่เข้าไปถือเอาซึ่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณว่าเป็นของถาวรมั่นคง หลงว่าเป็นของดีของงาม ถือว่าเป็นของของตนจริง ๆ เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่าอุปาทาน จะบังเกิดขึ้นได้ก็อาศัยความที่ไม่รู้จักว่าเป็นโทษ เป็นคุณ เป็นประโยชน์แก่ตน เพราะฉะนั้นจึงได้หลงรักใคร่ชอบใจ แต่อันที่จริงนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เหล่านี้ ย่อมให้โทษหลายอย่างหลายประการ โทษของรูปนั้นเป็นต้นว่า หนาวก็เป็นทุกข์ ร้อนก็เป็นทุกข์ ยากเข้ายากออกน้ำก็เป็นทุกข์

ถ้าจะอุปมาให้เห็นชัดแล้ว ก็ได้แก่บุคคลที่ถือว่ารูปเป็นของของตนนั้น ก็ได้แก่บุคคลที่ทำการสุมปา หมายความว่า ได้เต่า ครั้นไปพบงูพิษเข้า ก็สำคัญว่าปลา เขาจึงล้วงมือลงไปจับเอางูพิษ งูพิษนั้นก็กัดเอาถึงแก่ความตาย ฉันทก็ดี บุคคลที่ถือว่ารูปเป็นของตนนั้น ย่อมหลงกระทำแต่บาปกรรม บำรุงแต่รูปของตนและรูปของท่านผู้อื่น ครั้นตายแล้ว ก็ได้เสวยแต่ทุกข์เวทนาในอบายภูมิทั้ง ๔ มีนรกเป็นต้น ก็เพราะเหตุที่เข้าไปถือเอารูปเป็นของของตนเอง

อุปมาเหมือนคนที่ถูกงูพิษกัดตายจะนั้น อีกประการหนึ่ง บุคคลที่ถือว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของของตนนั้น รูป เวทนา สัญญา ฯลฯ วิญญาณ ก็ไม่ใช่ของของตนเพราะเป็นปริณามธรรม รู้จักย้ายกลับกลายไปต่าง ๆ ถึงกระนั้นยังขึ้นยึดถือไว้ว่าเป็นของของตน เพราะฉะนั้นบุคคลที่ถือไว้นั้นก็อยากแต่จะให้มีความสุขความสบาย ส่วนรูป เวทนา ฯลฯ วิญญาณ นั้นก็กลับกลายชักย้ายอยู่รำไร แต่บุคคลก็ขึ้นยึดถือว่าเป็นของของตน เหตุนี้จึงได้ประสบแต่ความทุกข์ยากลำบากใจหลายอย่างหลายประการ เพราะอุปาทานเข้าไปยึดถือไว้ไม่วางดังนี้

๑๑. “อนุปาทินฺนุปาทานิยา ธมฺมา”

ในบทที่ ๑๑ ว่า “อนุปาทินฺนุปาทานิยา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็นเครื่องกำหนดถือเอาซึ่งอารมณ์ที่ไม่ควรยึดถือเอา ดังนี้ มีนัยอธิบายว่า โลกธรรมทั้งแปด ประการคือ ลภ ยศ สรรเสริญ สุข ทั้ง ๔ เหล่านี้เป็นอภิชฌาธรรม ความเสื่อมลาภ เสื่อมยศ ความนิทา ความทุกข์ ทั้ง ๔ นี้เป็นอนิภิชฌาธรรม อารมณ์ทั้ง ๘ เหล่านี้เรียกว่าโลกธรรม เพราะโลกธรรมทั้ง ๘ เหล่านี้ทำใจให้ขุ่นมัววุ่นวายไป ไม่ใช่เครื่องระงับและกระทำใจ

ให้เดือดร้อนไปต่าง ๆ เพราะฉะนั้นสมเด็จพระบรมศาสดาจึงได้ทรงตรัสไว้ว่า “อนุปาตินุปาทานิยา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันไม่ควรเข้าไปยึดถือเอาให้เป็นอารมณ์ ดังนี้ เพราะเหตุว่า โลกธรรมทั้ง ๘ เหล่านี้เป็นเครื่องกวนใจของหมู่สัตว์โลกทั้งปวง โดยอธิบายว่า โลกธรรมทั้ง ๘ เหล่านี้ เปรียบเหมือนกงจักรสำหรับพัดสัตว์โลกให้หมุนเวียนไปให้ได้เสียทุกขเวทนาต่าง ๆ เหมือนอย่างแปดที่ต้องการกงจักรตัดศีรษะ แต่ปวงสัตว์ทั้งหลายเห็นว่า โลกธรรมทั้ง ๘ เหล่านี้ เป็นบรมสุข ก็เช่นเดียวกับโลกธรรมทั้ง ๘ ที่กระทำให้สัตว์วุ่นวายเดือดร้อน ได้เสียแต่ความทุกข์เวทนาต่าง ๆ ดังนี้

๑๒. “อนุปาตินุปาทานิยา ธมฺมา”

ในบทที่ ๑๒ ว่า “อนุปาตินุปาทานิยา ธมฺมา” นั้นแปลว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็นเครื่องกำหนดถึงธรรมที่สมควรยึดถือเอา และธรรมที่ไม่สมควรที่จะยึดถือเอา ดังนี้ โดยอธิบายว่า ธรรมที่ควรจะยึดถือเอานั้นก็คือ พระอริยมรรคทั้ง ๘ ประการ ซึ่งได้กล่าวมาแล้วนั่นเอง โดยเนื้อความว่า ไม่ยึดถือเอาซึ่งโลกธรรมทั้ง ๘ และให้ยึดถือเอาอริยมรรคทั้ง ๘ ประการ เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า “อนุปาตินุปาทานิยา ธมฺมา” ฉะนั้นแก้ไขมาในติกมาติกที่ ๑๒ ก็ยุติไว้แต่เพียงเท่านี้

๑๓. “สงฺกิลิฏฺฐสงฺกิลเลทิกา ธมฺมา”

ลำดับนี้จักได้แสดงในบทที่ ๑๓ สืบต่อไป โดยมีพระบาลีว่า “สงฺกิลิฏฺฐสงฺกิลเลทิกา ธมฺมา” เป็นต้น แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตใจดังนี้ มีนัยอธิบายว่า บุคคลบางจำพวกให้วิตรกคิดไปถึงบุคคลที่เขาได้ค่าตน ที่ได้ ฆ่าตน ที่ได้ชนะแก่ตน ที่ได้ลักของของตนไป ดังนี้ เหตุทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตทั้งสิ้น เปรียบเหมือนตุ๊กแต่นที่ยินดีในเปลวไฟ เข้าใจไปว่านั่นเป็นของดี เมื่อบินถูกต้องเข้าแล้ว ไฟก็ไหม้ปีกไหม้หางเอาจะตาย จึงรู้ว่าเป็นทุกข์ เพราะฉะนั้นจึงสมบาลีว่า “สงฺกิลิฏฺฐสงฺกิลเลทิกา ธมฺมา” ดังนี้ แต่เดิมทีจิตก็เศร้าหมองอยู่แล้ว ยังไปคิดเอาอารมณ์ที่เศร้าหมองเข้ามาผสมกับจิตที่เศร้าหมองนั้นอีก จิตนั้นก็ยิ่งเศร้าหมองทวีขึ้นไปดังนี้

๑๔. “อสงฺกิลิฏฺฐสงฺกิลเลทิกา ธมฺมา”

ในมาติกาบทที่ ๑๔ นั้น โดยบาลีว่า “อสงฺกิลิฏฺฐสงฺกิลเลทิกา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายที่ประกอบไปด้วยจิตอันเศร้าหมองแล้ว และไปคิดเอาแต่อารมณ์ที่ไม่เศร้าหมอง

ดังนี้ โดยอธิบายความว่า บุคคลบางจำพวกที่มีจิตอันเศร้าหมองอยู่แล้ว แต่มาคิดถึง พระคุณของพระรัตนตรัยว่า พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ทั้งไตรรัตนนี้ ถ้าบุคคลใด นับถือแล้ว ผู้นั้นจะปรารถนาสิ่งใดก็สามารถจะให้สำเร็จได้ทุกประการ มีอุปมาว่า เหมือนบุคคลที่ว่ายน้ำไปย้อมคิดถึงแต่ศีล ทาน การกุศลของตนให้เป็นอารมณ์ เหมือนดัง สุปพุทธเป็นนิทสน์อุทาหรณ์ว่า สุปพุทธนั้น เมื่อเดิมทีก็เป็นคนยากจนเจ็บใจ ทั้ง ประกอบไปด้วยโรคพยาธินั้นก็มาก ทนยากลำบากเหลือที่ประมาณแล้ว แต่ได้นึกถึง พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณให้เป็นอารมณ์อยู่เป็นนิตย์ ครั้นต่อมาภายหลังก็ได้บริโภคนิพพานสมบัติ สรรพโรคพยาธิทั้งหลายก็หายไปหมด เพราะฉะนั้น จึงสมกับ พระบาลีว่า “อสงฺกิลิฏฐาสงฺกิลิสฺสกา ฆมฺมา” ดังนี้

๑๕. “อสงฺกิลิฏฐาสงฺกิลิสฺสกา ฆมฺมา”

ในบทที่ ๑๕ นั้น โดยพระบาลีว่า “อสงฺกิลิฏฐาสงฺกิลิสฺสกา ฆมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันทรงไว้ซึ่งจิตที่ไม่เศร้าหมอง ความคิดนึก ก็คิดนึกแต่ในธรรมที่ไม่เศร้าหมอง ดังนี้ มีอธิบายว่า จิตประกอบไปด้วยธรรมอันเป็นเครื่องถอนออกเสียได้ซึ่งธรรมอันเป็นเครื่องเศร้าหมองอยู่ในสันดาน เปรียบเสมือนทารกไม่มีความยินดีในกามคุณ ให้ไปปราศจากก็เป็นเครื่องกำจัดเสียจากกามคุณ เพราะฉะนั้นจึงสมกับบาลีว่า “อสงฺกิลิฏฐาสงฺกิลิสฺสกา ฆมฺมา” ซึ่งแปลว่าธรรมที่ไม่เศร้าหมอง จิตก็ไม่เศร้าหมอง ความนึกคิดในธรรมารมณ์ไม่เศร้าหมองดังนี้ แก้ไขมาในติกมาติกบทที่ ๑๕ ก็ยุติไว้เพียงเท่านี้

๑๖. “สวิตกกถสวิจารา ฆมฺมา”

ลำดับนี้จะได้แสดงในติกมาติกบทที่ ๑๖ สืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “สวิตกกถสวิจารา ฆมฺมา” เป็นต้น แปลว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปด้วยวิตกวิจารณ์ทั้งสองนี้ มีความอธิบายว่า บุคคลที่มีวิจารณ์ตรึกตรองวิตกไปต่าง ๆ เปรียบเหมือนพระโศดาบันท่านพิจารณาว่า สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพตปราคาสขาดไป ไม่มีอยู่ในสันดานของเราแล้ว จะคิดผิดประการใดหนอ จึงสละกามฉันทะพยายามไปได้ดังนี้ ท่านวิตกไปว่า กามฉันทะ ความตรึงตรองไปเช่นนั้น อย่างนี้เรียกชื่อว่า วิจารณ์ แล้วท่านจึงวิตกไปอีกว่า กามฉันทะพยายามก็ยังมิอยู่ในสันดานของเรา เราจะคิดเป็นประการใดหนอ เราจึงสละกามฉันทะพยายามออกไปได้ดังนี้ พระสัทกวาทีจึงเรียนขอให้อุปมาอุปไมยต่อไปอีกว่า ข้าแต่ท่านปรวาทิ ความข้อนี้ข้าพเจ้ายังมีความสงสัยอยู่ เพราะฉะนั้น ขอพระผู้เป็นเจ้า จง

แสดงอุปมาอุปไมยต่อไป พระปรวาทิจึงได้แสดงอุปมาอุปไมยว่า เปรียบเหมือนพ่อค้าลงทุนหากำไร การค้าขายนั้นมีกำไรมากอยู่ แต่ก็ยังวิตกไปว่า กลัวคนอื่นเขาจะมาแย่งชิงค้าขายจะนี้ ถ้ามีจะนั้น เปรียบเหมือนท่าน ทายก อุบาสก อุบาสิกา ได้โอกาสถวายทานแก่พระภิกษุสงฆ์ อันมีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน และพิจารณาทดลองของบริโภคเครื่องไทยทานของตน ก็เห็นว่าดีแล้ว และคิดไปว่า เมื่อพระท่านนั้น ท่านจะชอบหมดทุกอย่างก็หรือ หรือว่าจะไม่ชอบบ้างเป็นประการใด คอยตรวจตราดูแลเพิ่มเติม เปรี้ยว หวาน มัน เค็ม เป็นต้น อยู่อย่างนี้ เช่นนี้แล เรียกว่า วิตกวิจารณ์ เพราะฉะนั้นสมกับพระบาลีว่า “สวิตกกถาวิจारा ฐมฺมา” ดังนี้

๑๗. “อวิตกวิจารณ์ตฺตา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๑๗ ว่า “อวิตกวิจารณ์ตฺตา ฐมฺมา” นั้นแปลว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็นเครื่องทรงไว้ซึ่งจิต มาตรว่ามีแต่วิจารณ์ วิตกไม่มี ดังนี้ มีความอธิบายว่า บุคคลที่กระทำกุศลสุจริต จิตไม่วอกแวกหวั่นไหว และคิดไปว่า เป็นบุญเป็นกุศลแล้วก็ก้มหน้ากระทำไป มิได้สอดแลดูกินเหนงเมื่อภายหลัง จดจำผู้ชำนาญในการดูเงิน ที่ดีก็ว่าดี ที่แดงก็ว่าแดง เพราะว่าเชื่อมือเชือตาของตนจะนั้น พระสัทกวาทีจึงถามขึ้นว่า ที่ว่าบุคคลไม่วิตกมีแต่วิจารณ์นั้น ข้าพเจ้ามีความสงสัยว่า เมื่อบุคคลไม่มีวิตกแล้ว จะเอาวิจารณ์มาแต่ไหนเล่า ขอพระผู้เป็นเจ้าจงแสดงอุปมาเพื่อให้เกิดความเข้าใจอีกต่อไป พระปรวาทิจึงได้แสดงอุปมาขึ้นว่า บุคคลที่มีแต่วิจารณ์ วิตกไม่มีนั้น เปรียบเหมือนปลีกกล้วย เมื่อเค็มทีนั้นก็เป็นปลีกอยู่ ผลกล้วยเขาหาได้เรียกว่าปลีกไม่ ดังโลกโหวดที่พูดกันอยู่ บุคคลผู้นั้นกระทำสิ่งใดไม่ได้ตริตrong กระทำตามความชอบใจของตนดังนี้ เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “อวิตกวิจารณ์ตฺตา ฐมฺมา”

๑๘. “อวิตกวิจารณ์ตฺตา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๑๘ ว่า “อวิตกวิจารณ์ตฺตา ฐมฺมา” นั้นแปลว่า ธรรมทั้งหลายที่ทรงไว้ซึ่งจิตอันไม่วิตกวิจารณ์ อธิบายว่า บุคคลจำพวกหนึ่ง กระทำสิ่งใดที่ไม่ตริตrongพิจารณา เมื่อคนอื่นเขาว่าดีก็ดีตาม มีแต่ความเชื่ออย่างเดียว พระสัทกวาทีจึงถามขึ้นว่า บุคคลที่ไม่วิตกวิจารณ์ มีแต่ความเชื่ออย่างเดียวนั้น คือใครเป็นไปตัวอย่าง พระปรวาทิจึงนำบุคคลมาแสดงเพื่ออุทธารณ์ว่า เมื่อพระอนนทกระทำกายคตาสติกัมมัฏฐาน พิจารณาซึ่งอาการ ๓๒ เป็นอนุโลมปฎิโลม ครั้งนั้นก็ยังไม่สำเร็จอาสวัคชัยไปได้ เพราะพระอนนทที่ยังวิตก

ไปถึงสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ และเชื่อคำพยากรณ์ภายิตที่พระองค์ทรงตรัสไว้ว่า
อาตมาจะได้สำเร็จอัสวักขัยในวันนี้ แต่ก็เพราะเหตุใดจึงไม่สำเร็จเล่า อย่างกระนั้นเลย
ชะรอยความเพียรของเราจะกล้าไป จำอาตมาจะพักผ่อนสักหน่อยเถิด พอคิดจะจำวัด
เอนกายลง ก็หมดความวิจาร์ณถึงอาการ ๓๒ และหมดความวิตกถึงสมเด็จพระผู้มีพระ
ภาคเจ้า เกิดได้บรรลุอัสวักขัย ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ปฎิสัมภิตาญาณด้วยมาตักวัด
วิจาร์ณออกไปเสียได้ เพราะฉะนั้น จึงสมกับพระบาลีที่ว่า “วิตกฺกาวิจารํ ฐมฺมา” ซึ่ง
แปลว่าธรรมอันหมดวิตกวิจาร์ณจะนี้ นักปราชญ์ผู้มีวิจาร์ณญาณพึงสันนิษฐานเข้าใจ
ตามนัยพระพุทธภาษิตอันวิจิตรพิสดาร แก่ไขมาในติกมติก บพที่ ๑๘ แต่โดยสังเขป
คาถา ก็ขอยุติลงไว้เพียงเท่านี้

๑๘. “ปิติสหคตา ฐมฺมา”

บัดนี้จักได้แสดงในมาติกาบพที่ ๑๘ เป็นอนุสนธิสืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “ปี
ติสหคตา ฐมฺมา” เป็นต้น แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันสหคตด้วยปีติ ปีตินั้นมีลักษณะ ๕
ประการ คือ ขณิกปีติ ๑ ขุททกปีติ ๑ โอกกัณตปีติ ๑ อุเพงคปีติ ๑ ฌรณปีติ ๑ ขณิก
ปีตินั้น บังเกิดเป็นขณะ ๆ เมื่อบังเกิดขึ้น ก็เป็นประดุจดั่งว่าสายฟ้าแลบ ขุททกปีตินั้น
บังเกิดน้อย เมื่อบังเกิดขึ้นก็เป็นดุจดั่งว่าคลื่นกระทบฝั่ง โอกกัณตปีตินั้น เมื่อบังเกิดขึ้น
ทำให้กายหวั่นไหว อุเพงคปีตินั้น เมื่อบังเกิดขึ้นก็ทำให้ขนพองสยองเกล้า และทำให้
ร่างกายลอยไปบนอากาศได้ ฌรณปีตินั้น เมื่อบังเกิดขึ้น ก็กระทำให้มีความรู้สึก
ซาบซ่าน ไปทั่วสรรพางค์กาย เปรียบเหมือนบุคคลที่ได้บริโภคนาหารอันโอชะรส
ต่าง ๆ ฉะนั้น ปีตินั้น แปลว่าอิ่มใจ เป็นที่ยินดีของสัตว์ที่เป็นโลกียวิสัยนี้ทั่วไป พระสั
กขาภิจึงถามขึ้นว่า ปีตินั้นแปลว่าอิ่ม บุคคลที่ได้บริโภคนาหารนั้นก็อิ่ม ได้ลาภที่ชอบใจก็
อิ่ม จิตที่ฟุ้งซ่านไปก็อิ่ม จิตที่ระงับก็อิ่ม เรียกว่าปีติ ปีติในที่นี้จะว่าอิ่มด้วยอะไร พระปร
วาภิจึงวิสัชนาว่า ปีติในที่นี้แปลว่าอิ่ม เพราะไม่มีความกังวลอีกต่อไป ดังบุคคลที่หิว
อาหารจัด ก็ไปเที่ยวแสวงหาอาหารตามชอบใจของตน ครั้นได้อาหารรับประทานอิ่ม
แล้ว ก็สิ้นความกังวล ไม่ต้องแสวงหาอีกต่อไป เปรียบเหมือนท่านวัคคลิภิกขุ มีความ
ตั้งใจว่า ดูพระรูปพระโลมพระพุทธเจ้าให้อิ่มใจ เมื่อไม่เห็นพระพุทธองค์แล้วก็มี ความ
โทมนัสเสียใจ ครั้นเมื่อได้เห็นพระพุทธองค์แล้ว จิตใจที่โทมนัสก็หายไป ความอิ่มนี้แล
เรียกว่าปีติ เพราะฉะนั้น จึงสมกับพระบาลีว่า “ปิติสหคตา ฐมฺมา” ดังนี้

๒๐. “สุขสหคตา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๒๐ ว่า “สุขสหคตา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันสรหคแล้วด้วย ความสุข ความสุขนั้นมีประเภทเป็น ๒ ประการ คือ สุขกาย ความสุขที่ไม่มีโรค เบียดเบียน ๑ ความสุขใจที่ไม่เศร้าหมอง ความสุขที่สมเหตุที่คิด สมกิจที่กระทำ ๑ ยังมี ความสุขอีกประเภทหนึ่งมีอยู่ ๔ ประการคือ สุขเพราะมีอายุยืน ๑ สุขเพราะมีรูปงาม ๑ สุขเพราะมีกำลังกาย กำลังทรัพย์ มีกำลังปัญญา ๑ สุขในความหมดเวรหมดกรรม ๑ แต่เมื่อจะว่าโดยย่อ ก็มีอยู่ ๒ ประการ คือ โลภียสุข ๑ โลกุตฺรสุข ๑

โดยความอธิบายว่า ความที่ไม่มีโรคภัยเบียดเบียน เรียกว่าความสบาย ความสบาย เรียกว่าความสุข ความสุขที่ประกอบไปด้วยกิเลสนั้น เรียกว่าโลภียสุข ความสุขที่ไม่มี กิเลสเจือปนเรียกว่า โลกุตฺรสุข ความสุขทั้ง ๒ ประการนี้เมื่อจะอ้างบุคคล ก็ได้แก่ สุข สามณเณร แต่เดิมทีนั้นเป็นคนยากจนเจ็บใจ ได้ถวายเครื่องสักการะแด่พระปัจเจกพุทธเจ้า แล้ว ตั้งแต่นั้น ก็เป็นสุข ๆ มาจนกระทั่งถึงศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระ นามว่า พระสมณโคดม นี่เป็นเขตโลกียสุข ตั้งแต่วันได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ตัดกิเลส เป็นสมุจเฉทปหานนั้น เป็นเขตแห่งโลกุตฺรสุข “สุโข วิเวโก” ความเงียบสงัดจากกิเลสก็ เป็นสุขประการหนึ่ง “สุโข พุทธามุขปาโท” ความบังเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในโลกนี้ก็เป็นความสุขประการหนึ่ง “สุขธมฺมเทศนา” การที่ได้ฟังพระสัทธรรมเทศนา ของพระพุทธเจ้าก็เป็นสุขประการหนึ่ง “สุขา สงฺฆสฺส สามคฺคี” การที่พร้อมเพรียงกัน แห่งหมู่สงฆ์ก็เป็นสุขประการหนึ่ง “ตโป สุโข” การกระทำกิเลสให้เร่าร้อน คือการผ่อน ฝ้นให้เบาบางจากสันดานไปได้ ก็เป็นสุขประการหนึ่ง การประพฤติปฏิบัติตนเป็นไปใน กายวิเวก อรูปวิเวก จิตตวิเวก วิเวกทั้ง ๓ นี้แล เรียกว่าความสุข เพราะฉะนั้นจึงสมกับ พระบาลีที่ว่า “สุขสหคตา ฐมฺมา” ฉะนั้น แก่ไขมาในมคติกา บทที่ ๒๐ ก็ยุติไว้โดยสังเขป เพียงเท่านี้

๒๑. “อุเปกขาสหคตา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๒๑ ว่า “อุเปกขาสหคตา ฐมฺมา” นั้น แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็นอารมณ์ แห่งจิตที่เป็นอุเบกขา คือ หมคปีติ หมคสุข จึงจัดเป็นอุเบกขา ในที่นี้ อุเบกขานี้เกิดขึ้นแต่ สุข สุขนั้นก็บังเกิดแต่ปีติ ต่อเมื่อหมคสุขและปีติแล้ว อุเบกขาจึงจะบังเกิดขึ้นได้ โดย ความอธิบายว่า หมคปีติ หมคสุข แล้วจึงเป็นอุเบกขา ถ้าปีติและสุขยังมีอยู่ อุเบกขาก็

บังเกิดขึ้นไม่ได้ อุเบกขาในที่นี้ประสงค์เอาความว่า ปิติกับสุขทั้งสองนี้บังเกิดขึ้นแล้วแลหายไป ถ้าปิติและสุขทั้งสองยังมีอยู่ตราบใด ก็จัดเป็นอุเบกขาไม่ได้ ถ้าปิติ และสุขนี้ไม่มีมาแต่เดิม อุเบกขาก็ไม่มีเหมือนกัน เพราะเหตุว่ามีอุเบกขาไม่ได้ เปรียบเหมือนแสงสว่างอันบังเกิดจากเปลวไฟ เปลวไฟจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยเชื้อฟาง ฟางก็ได้แก่ปิติ เปลวไฟก็ได้แก่ความสุข แสงสว่างได้แก่อุเบกขา

เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงประทานพระธรรมเทศนาว่า ปิติ สุข อุเบกขา เป็นลำดับกันมา เหมือนอย่างสุขทั้ง ๓ ประการ คือ สุขในมนุษย์ สุขในสวรรค์ และสุขในพระนิพพาน

สุขในมนุษย์ไม่สุขเท่าสุขในสวรรค์ สุขในสวรรค์ไม่สุขเท่าสุขในพระนิพพาน ฉะนั้น ดังมีในเรื่องราวพระมหาชมพูบดีเป็นตัวอย่าง เดิมทีมหาชมพูบดีนั้น ได้เสวยสุขในสิริราชสมบัติในมนุษย์แล้วก็ไม่ยินดี เห็นสุขในสวรรค์ว่ายิ่งกว่า ครั้นได้เห็นความสุขในพระนิพพาน อันเป็นบรมสุขกว่าสุขทั้งสองนั้นแล้ว ก็ทิ้งสุขทั้งสองนั้นเสีย

ความสุขทั้ง ๓ คือ มนุษย์ สวรรค์ พระนิพพาน นี้ ก็คล้ายเดียวกับธรรมทั้ง ๓ ประการ คือ ปิติ สุข อุเบกขา เพราะฉะนั้น จึงสมกับพระบาลีว่า “อุเปกขาสหคตา ฌมฺมา” ดังนี้ แก่ไขมาในมัจฉิกา บทที่ ๒๑ ก็ยุติไว้เพียงเท่านี้

๒๒. “ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ฌมฺมา”

ลำดับนี้ จักได้แสดงใน ดิग्ฆมัจฉิกา บทที่ ๒๒ สืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ฌมฺมา” เป็นต้น แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันบุคคลจะพึงละกิเลส เพราะเหตุที่ได้เห็น ดังนี้ มีความอธิบายว่า จิตที่ฟุ้งซ่านไปตามอารมณ์ต่าง ๆ นั้น ครั้นได้เห็นเข้าแล้ว ก็เกิดความสังเวชสลดใจ จึงละกิเลสได้ เหมือนดังบัณฑิตสามเณร เมื่อได้เห็นผมของตนเองแล้ว ก็บังเกิดปัญญา พิจารณาเป็นอุสุภะ ว่าผมของเราไม่งาม ผมของผู้อื่นก็เหมือนกัน พระอรหันต์ก็บังเกิดขึ้นปรากฏดังนี้ พระสัทกวาทีจึงถามขึ้นว่า บุคคลที่ละกิเลสได้เพราะได้เห็นนั้น ก็เห็นอยู่ด้วยกันโดยมาก ก็เหตุใดเล่า พวกเราเห็นกันอยู่ทุกวันนี้จึงละกิเลสไม่ได้ หรือการที่เห็นนั้น จะมีนัยต่างกันอย่างไร พระปรวาทิจึงวิสัชนาว่า การเห็นนั้นมีนัยที่ต่างกัน ที่เห็นแล้วให้เกิดกิเลสก็มี ที่เห็นแล้วละกิเลสได้ก็มี สุดแล้วแต่เหตุที่เห็น ถ้าเห็นของที่งาม ที่ชอบใจ ก็ทำให้บังเกิดกิเลสได้ เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระบรมศาสดา จึงได้ทรงตรัสสอนหมู่พุทธบริษัทว่า “อสุภานุปสฺสํ วหรณฺตํ” ดังนี้ ก็เพื่อ

พระพุทธประสงค์จะให้อยู่ด้วยความเห็นซึ่งอารมณ์อันไม่งาม เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ธมฺมา” ฉะนั้น

๒๓. “ภาวนาย ปหาตพฺพา ธมฺมา”

ในบทที่ ๒๓ ว่า “ภาวนาย ปหาตพฺพา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันบุคคลจะพึงละกิเลสได้เพราะการที่ภาวนา ภาวนานั้นมีอยู่ ๓ ประการ คือ ปริกัมมภาวนา ละกิเลสอย่างหยาบได้ประการหนึ่ง อุปจารภาวนา ละกิเลสอย่างกลางได้ประการหนึ่ง อปปนาภาวนา ละกิเลสอย่างละเอียดได้ประการหนึ่ง เมื่อจะชี้บุคคลที่ท่านละกิเลสให้เห็น และยังธรรมวิเศษให้บังเกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจแห่งการภาวนาทั้ง ๓ ประการนี้ มีอยู่โดยมาก เป็นอเนกประการ เช่นกับพระภิกษุได้เห็นพินของสตรี หรือพระนางรูปนันทาที่ได้เห็นนิมิตที่งามดีกว่ารูปของตน หรือพระปัจเจกโพธิ์ทั้ง ๕๐๐ องค์ที่ได้เห็นดอกบัวร่วงโรยลงนี้แลเรียกว่าภาวนา โดยความอธิบายว่า ปัญญาที่หยาบ ก็ละกิเลสอย่างหยาบได้ ปัญญาอย่างกลาง ก็ละกิเลสอย่างกลางได้ ปัญญาอย่างละเอียด ก็ละกิเลสอย่างละเอียดได้ ภาวนานั้น ประสงค์เอาความว่า ให้รู้จักชั่ว รู้จักดี กำจัดความชั่วให้หมดไป กระทบความดีให้บังเกิดขึ้นมีในตน ดังนี้เรียกว่าภาวนา เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “ภาวนาย ปหาตพฺพา ธมฺมา” ฉะนั้น

๒๔. “เนวทสฺสเนน นภาวนาย ปหาตพฺพา ธมฺมา”

ในบทที่ ๒๔ ว่า “เนวทสฺสเนน นภาวนาย ปหาตพฺพา ธมฺมา” นี้ แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันบุคคลจะพึงละได้ด้วยเหตุที่ไม่ได้เห็น และไม่ใช้หนทางภาวนานั้น โดยความอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายที่ละกิเลสไม่ได้ด้วยนิสสัย เปรียบเหมือนกับทุกลบัตินัตติเห็นก็ไม่ได้เห็น ภาวนาก็ไม่ได้ภาวนา เป็นแต่กระทำความในใจไม่ให้ยินดีในกามคุณ จุขบุคคลผู้มีอารมณ์ดี ไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง เป็นแต่เฉย ๆ อยู่ เพราะฉะนั้นจึงว่าเป็นไปตามนิสสัย บุคคลที่จะละกิเลสได้ด้วยเหตุที่ไม่ภาวนา เป็นแต่กระทำความไม่ยินดีในกามคุณ เช่นกับทุกลบัตินัตตินั้น ก็หาได้โดยยากยิ่งนัก เพราะเหตุนี้จึงสมกับพระบาลีว่า “เนวทสฺสเนน นภาวนาย ปหาตพฺพา ธมฺมา” ดังนี้ ได้แก้ไขในติกมัตติกา บทที่ ๒๔ ก็ยุติไว้แต่เพียงเท่านี้

๒๕. “ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา ธมฺมา”

ลำดับต่อไปนี้ จักได้แก้ไขในบทที่ ๒๕ สืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา รมฺมา” เป็นต้น แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีเหตุแล้วจึงละกิเลสได้เพราะความเห็น ดังนี้ อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีปัจจัยเกื้อกูลอุดหนุนก่อน แล้วจึงละกิเลสได้ด้วยความเห็น ความเห็นนั้นมีอยู่ ๒ ประการ คือ เห็นด้วยตาแล้วละกิเลสได้ก็มี เห็นด้วยปัญญาแล้วละกิเลสได้ก็มี

ความที่เห็นด้วยตาแล้วละกิเลสได้นั้น ได้แก่บุคคลที่เห็นผู้อื่น อันเสวยทุกขเวทนาต่าง ๆ แล้ว ก็เกิดความสังเวชสลดใจ กลัวแต่ภัยอันนั้นจะมาถึงแก่ตน ดังมีอุทาหรณ์ว่า ยังมีสตรี ๒ คนพี่น้องกัน ผู้พี่สาวนั้นมีสามีก่อน ครั้นมีครรภ์ครบกำหนดทสมาสแล้วก็คลอดบุตร ได้ความลำบากทุกขเวทนาแสนสาหัส ถึงแก่ความตายไป น้องสาวได้เห็นพี่สาวถึงแก่ความตายดังนั้น ก็เกิดความสังเวชสลดใจ จึงไม่ยอมมีสามีต่อไป กลัวภัยเช่นนั้นจะบังเกิดมีแก่ตนฉะนั้น จัดได้ชื่อว่า ละกิเลสเพราะความเห็นด้วยตา ดังวิสัยฉะนี้

ความที่เห็นด้วยปัญญาแล้วละกิเลสได้นั้น โดยเนื้อความว่า บุคคลที่เห็นนามและรูป โดยพระไตรปิฎกขณฺณญาณว่า รูปและนามทั้ง ๒ ประการนี้เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วเบื่อหน่ายจากขันธทั้ง ๕ ดังนี้ ชื่อว่าละกิเลสได้ด้วยปัญญา เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา รมฺมา” ฉะนี้

๒๖. “ภาวนาย ปหาตพฺพเหตุกา รมฺมา”

ในบทที่ ๒๖ ว่า “ภาวนาย ปหาตพฺพเหตุกา รมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีปัจจัยเกื้อกูลอุดหนุนแต่ธรรมอันจะพึงละกิเลสได้ด้วยภาวานั้น โดยความอธิบายว่า โลภียธรรมเป็นปัจจัยเกื้อกูลโลกุตรธรรม ศีลเป็นปัจจัยเกื้อกูลแก่สมาธิ ศีลก็ได้แก่ การสำรวมกาย วาจา และความอดใจ สมาธิได้แก่ ภavana เพราะฉะนั้น ธรรมบทนี้จึงได้ชื่อว่าโลภียธรรม เป็นปัจจัยให้เกิดภavana ศีลมีอยู่ ๒ ประการคือ โลภียศีล ๑ โลกุตรศีล ๑ ภาวนาก็มีอยู่ ๒ ประการ คือ โลภียภavana ๑ โลกุตรภavana ๑

โลภียศีลนั้น เป็นปัจจัยเกื้อกูลให้ได้แต่ โลภียภavanaเท่านั้น จะไปเกื้อกูลแต่โลกุตรนั้นไม่ได้ เพราะเหตุใด ก็เพราะเหตุโลภียศีลนั้น ระงับได้เป็นคราว ๆ ครั้นมาภายหลัง กิเลสก็บังเกิดขึ้นได้ เปรียบเหมือนศิลาทับหญ้า ธรรมดาศิลาทับหญ้านั้น เมื่อศิลาทับหญ้ายู่นั้น หญ้าก็งอกขึ้นมาไม่ได้ ศิลานั้นก็ให้แก่ศีล หญ้านั้นก็ให้แก่กิเลส เมื่อบุคคลผู้

ไม่ระวังรักษาองค์แห่งศีล และกระทำศีลให้ขาดไป กิเลสก็บังเกิดขึ้นอย่างเดิม เปรียบเหมือนบุคคลที่ตัดต้นไม้ เมื่อไม่ตัดรากด้วย นานไป ฝนตกลงมา ต้นไม้นั้นก็กลับงอกงามขึ้นมาอีก เพราะเหตุนี้จึงว่า บุคคลผู้รักษาเพียงโลกียศีลนั้น ไม่มีความปรารถนาที่จะตัดกิเลส มีแต่ความปรารถนาที่จะได้บุญกุศลอย่างเดียว เปรียบเหมือนรากไม้ที่เกาะเกี่ยวอยู่กับแผ่นดิน ครั้นน้ำฝนตกลงมาถูกต้องแล้ว ก็กลับงอกงามขึ้นมาได้อีก ฉะนั้นใครที่ดีโลกียศีลก็มีอุปาทานเกี่ยวอยู่ กิเลสก็อาศัยอุปาทาน บังเกิดขึ้นอยู่ได้ เพราะเหตุนี้จึงสมกับพระบาลีว่า “อุปาทานปจฺจยา ภโว” เมื่ออุปาทานเป็นปัจจัยแล้ว ภพก็อาศัยบังเกิดขึ้นได้อยู่ เพราะฉะนั้นจึงว่าโลกียศีลนี้ กิเลสยังอาศัยบังเกิดขึ้นได้อยู่ ศีลอันนั้นแลชื่อว่าโลกียศีล

ในโลกุตระศีลนั้น โดยเนื้อความว่า ศีลอันใดไม่ยังกิเลสให้บังเกิดขึ้นได้ โดยความอธิบายว่า โลกุตระศีลนั้นไม่ต้องไปสมาทาน ไม่ต้องระวังรักษา กิเลสบังเกิดขึ้นไม่ได้ เปรียบเหมือนบุคคลตัดต้นไม้แล้วแลยอดอนรากเสียฉะนั้น ถึงฝนจะตกถูกต้องเป็นประการใด ๆ ก็ดี ไม่สามารถจะงอกขึ้นมาได้อีก หรือเปรียบเหมือนบุคคลที่ตัดยอดตาลและยอดมะพร้าว ธรรมดา ยอดตาลและยอดมะพร้าวอันบุคคลตัดแล้วนั้น ไม่สามารถจะงอกขึ้นมาได้อีก โลกุตระศีลก็มีอุปไมยเช่นนั้น

บุคคลที่รักษาโลกุตระศีลนั้น เพราะปัญญาพิจารณาเห็นว่า ปัญจขันธ์และสรรพธรรมทั้งปวง ล้วนเป็นของอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นท่านจึงมิได้รัก มิได้ชัง กิเลสก็บังเกิดขึ้นไม่ได้ กิเลสจะบังเกิดขึ้นได้นั้น เพราะจิตที่รักที่ชังนี้เอง เมื่อจิตไม่รักไม่ชังแล้ว กิเลสมันจะบังเกิดขึ้นมาแต่ไหนเล่า อุปมาเหมือนไฟ ธรรมดาว่าจะติดไฟขึ้นได้นั้น ก็ต้องอาศัยเชื้อที่มีอยู่เดิม ถ้าเชื้อไม่มีแล้ว ไฟก็บังเกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้นใครที่ดีจิตของพระอริยสัพบุรุษทั้งหลายนั้น ย่อมไม่มีเชื้อ คือ อุปาทาน เพราะความที่ห่างไปด้วยพระไตรลักษณ์ ฉะนั้นมีอยู่ในจิตสันดานเป็นนิคฺยนิรันดร เมื่อเชื้อคืออุปาทานไม่มีแล้ว กิเลสก็ไม่บังเกิด เหมือนหนึ่งเชื้อแห่งไฟฉะนั้น

เพราะเหตุนี้จึงว่า โลกุตระศีลไม่ต้องสมาทาน ไม่ต้องรักษา เป็นแต่ใช้ปัญญาดวงเดียวก็สู้กิเลสได้หมด เมื่อละกิเลสได้หมดแล้วก็ เป็นโลกุตระศีล ไม่ต้องสมาทานรักษาโลกียภาวะนั้น เมื่อบังเกิดขึ้นแล้วก็หายไป ไม่ถาวรมันคงอยู่ เหมือนจิตที่เป็นเอกัคคตาแล้ว ก็กลับมาเป็นวิตก วิจารณ์อีกต่อไปฉะนั้น ถ้ามีเช่นนั้นก็จะเปรียบเหมือนบุคคลที่ขึ้น

ต้นไม้ ครั้นเก็บเอาผลไม้ได้แล้ว ก็จะกลับลงมากองไว้ใต้ต้นไม้แล้วจึงจะขึ้นไปเก็บอีก
ฉะนั้น หรือเปรียบเหมือนบุรุษที่บวชในสำนักแห่งพระสารีบุตรแล้ว และเรียนภาวนาได้
สำเร็จญาณโลกีย์เหาะไปได้ ครั้นต่อมาภายหลัง ได้เห็นรูปสตรีเข้า ก็มีจิตปฏิพัทธ์ยินดี
ชอบใจ อยากได้สตรีนั้นมาเป็นภริยาของตน ภาวนานั้นก็เสื่อมหายไป ต่อมาภายหลังไป
ประพฤติโจรกรรม ถูกเขาจับตัวได้มีโทษถึงแก่ประหารชีวิต พระสารีบุตรผู้เป็นพระ
อุปัชฌาย์ได้ทราบเหตุดังนั้นแล้วจึงไปเตือนสติให้ภาวนา บุรุษนั้นก็ระลึกได้ จึงบิภิกขุ
ภาวนา ได้สำเร็จญาณเหมือนเก่า แล้วก็เหาะหนีรอดจากความตายมาได้ เพราะเหตุนี้จึง
ว่า โลกียภาวนานั้น ไม่คงทนถาวรมั่นคงอยู่ได้ เมื่อบังเกิดขึ้นแล้วก็สูญหายไป เพราะเป็น
ของไม่เที่ยง กำริบได้ ไม่เหมือนโลกุตระภาวนา โลกุตระภาวนานั้นเป็นของถาวรมั่นคง
เที่ยงแท้ ไม่แปรผันวิปริตกลับกลอกเหมือนโลกียภาวนา

โลกุตระภาวนานั้นเปรียบเหมือนบุคคลที่ว่ายน้ำพัดให้กลับกลอกไปมา ครั้นถึงฝั่ง
แล้วก็พ้นจากน้ำที่มีคลื่นฉะนั้น โดยความอธิบายว่า ภาวนาให้บังเกิดขึ้นแล้วและไม่หาย
ไม่สูญไปนั้นแลชื่อว่าโลกุตระภาวนา โลกุตระภาวนานั้นเปรียบเหมือนบุคคลที่เข้าถ้ำใน
เวลาจวนค่ำจวนมืด บุคคลที่แรกเจริญภาวนานั้นก็ยังมีอยู่ ครั้นภาวนาบังเกิดขึ้นแล้ว ก็มี
ความสว่างขึ้นไม่มีดับต่อไป บุรุษที่เข้าถ้ำในเวลาค่ำมืดนั้น ครั้นพระจันทร์ส่องสว่างลง
มาแล้ว ย่อมได้แสงสว่างจากพระจันทร์ เป็นที่ดำเนินไป บุรุษนั้นมือได้อาศัยแสงสว่าง
แห่งพระจันทร์แล้วก็เดินไปยังสถานที่ได้ แต่จะเดินไปให้พ้นพระจันทร์นั้นไม่ได้ เมื่อ
บุรุษนั้นจะเดินไปสู่ประเทศใด ๆ พระจันทร์ก็ตามไปในประเทศนั้น ๆ ฉะนั้นก็ดี ท่านที่
เจริญโลกุตระภาวนานั้น เมื่อโลกุตระภาวนาบังเกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมติดตามท่านผู้นั้นไปจน
ตราบเข้าสู่พระนิพพานฉะนั้น เพราะเหตุนี้จึงสมกับพระบาลีว่า “ภวานาย ปหาตพฺพเหตุกา ฐมฺมา” ดังนี้

๒๗. “เนวทสฺสเนน นภวานาย ปหาตพฺพเหตุกา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๒๗ ว่า “เนวทสฺสเนน นภวานาย ปหาตพฺพเหตุกา ฐมฺมา” นี้แปลว่า ธรรม
ทั้งหลายอันเป็นปัจจัยเกื้อกูลแก่ธรรมที่พึงละได้เพราะเหตุที่ไม่ได้เห็นและไม่ได้ภาวนา
โดยความอธิบายในบทที่ ๑ นั้นว่า ละกิเลสได้เพราะเห็น บทที่ ๒ นั้นว่า ละกิเลสได้
เพราะการภาวนา ในบทที่ ๓ นี้ว่า ไม่ต้องเห็น ไม่ต้องภาวนาละกิเลสได้ด้วยภาวนาของ
ตนเอง เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีผลเป็นต้น ธรรมคำว่าผลไม้ นั้น บางทีหล่นเองก็มี บางที

หล่นลงด้วยพายุกี่มี บางทีหล่นลงเพราะคนสอยก็มี บางทีหล่นลงด้วยสัตว์ทั้งหลายมี
ค้างคาวเป็นต้นก่อกินก็มี แต่พระธรรมบทนี้หล่นลงโดยสภาวะของตนเอง จะได้หล่นลง
ด้วยคนสอย ด้วยลมพายุ และสัตว์จำพวกหนึ่งจำพวกใดหาไม่ได้ เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า
“เนวทสุสเนน นภวานาย ปหาตพพเหตุกา ธมฺมา” ดังนี้ พระสักกวาที่จึงถามขึ้นว่า ข้าแต่
ท่านปรวาทิ ข้าพเจ้าเคยได้ยินได้ฟังมาว่า ท่านที่ได้สำเร็จมรรคผลธรรมวิเศษต่าง ๆ นั้น ก็
เพราะได้เห็นได้เจริญภาวนากี่ดี ที่ท่านได้เห็นฟองน้ำและพยับแดดเป็นต้นดังนี้ ในพระ
กัมมัฏฐาน ๓๐ แล้ววิปัสสนา ๑๐ นั้นก็ดี ท่านแสดงว่าได้เฉพาะเหตุที่ได้เห็นและเหตุที่ได้
เจริญภาวนาดังนี้ ก็แลคำที่ท่านว่าไม่ต้องเห็น ไม่ต้องภาวนานั้น ข้าพเจ้ามีความสงสัย
เพราะไม่เคยได้ยินได้ฟัง ฉะนั้นขอท่านปรวาทิจึงแสดงอรรถกถาพอเป็นตัวอย่าง เพื่อให้
เกิดความเข้าใจต่อไปอีก พระปรวาทิจึงนำเอาเรื่องพระอานนท์มาแสดง เพื่อให้เห็นเป็น
ทัศนะอุทาหรณ์ว่า คุณก่อนท่านสักกวาที่อาจารย์ เมื่อพระอานนท์ตามเสด็จสมเด็จพระ
พุทธองค์ไปถึงเมืองกุสินารา กาลครั้งนั้น พระอานนท์ได้ทราบว่ พระพุทธเจ้าจะเสด็จ
เข้าสู่พระปรินิพพาน ก็มีความเศร้าโศกโศกาอาลัยไปต่าง ๆ แล้วพระพุทธองค์จึงทรง
ตรัสแก่พระอานนท์ว่า “มา โสจยิ” คุณก่อนสำแดงอานนท์ เธออย่าได้เศร้าโศกเสียใจไป
เลย เมื่อเราผู้ตถาคตปรินิพพานไปแล้ว พระมหากัสสปยกพระวินัยสุตตันตปิฎกมัญญ์
สังคายนา ในกาลครั้งนั้น เธอก็จะได้บรรลุอาสวัคชัย เป็นพระชีนาสพอรหันต์ดังนี้ ครั้น
ต่อมาภายหลัง ถึงวันประชุมกระทำสังคายนา พระอริยสงฆ์ทั้งมวลจึงได้ตักเตือนพระ
อานนท์ว่า “สุวสนฺนิปาโต” วันพรุ่งนี้แล้วพระสงฆ์จะประชุมกระทำสังคายนา “ตวตฺตวา
เสโช” ตัวท่านยังเป็นเสขบุคคลอยู่ ท่านหาสมควรเข้าสู่สันนิบาตไม่ “อปฺปมตฺโต โหหิ”
ฉะนั้นอย่าได้มัวประมาทเลย ดังนี้ เมื่อท่านพระอานนท์ได้ยินคำตักเตือนจากหมู่พระอริย
สงฆ์ทั้งปวงดังนี้แล้ว จึงได้ปลื้มตนเข้าไปสู่ที่สงัด กระทำสมณธรรม ปลงปัญญา เห็น
ความชัดว่า เราคงได้สำเร็จมรรคผลธรรมวิเศษ ตักกิเลสได้เป็นพระอรหันต์เป็นแน่ พระ
พุทธองค์ทรงตรัสไว้แล้วไม่เป็นคำสองดังนี้ คุณก่อนท่านสักกวาที่ พระอานนท์ก็ไม่ได้
สำเร็จมรรคผลธรรมวิเศษอันใดเพราะเหตุที่ได้นั้น

ครั้นต่อมาภายหลัง พระอานนท์ได้เจริญกายคตาสติกัมมัฏฐาน พิจารณาซึ่งอาการ
๓๒ เห็นลงโดยพระไตรลักษณ์ญาณจนคตินยังรุ่ง พระอานนท์ก็ไม่ได้สำเร็จมรรคผลวิเศษ
อันใด เพราะเหตุที่พระอานนท์มีวิตกไปว่า ก็เหตุไฉนหนอเราจึงไม่ได้สำเร็จเป็นพระ
อรหันต์ “สงฺขารสมฺมุโต” ชะรอยว่าเรากระทำความเพียรกล้านักไป จำเราจะระงับสังขาร

เสียหน่อยให้สบาย แล้วจึงภาวนาต่อไป ฉะนั้น พระอานนท์ก็ละความเห็นและภวานานั้น แล้วจึงเอนกายลง พระเศียรยังไม่ถึงพระเขนย พระบาทยังไม่พ้นจากพื้น พระอานนท์ก็ได้บรรลुอาสวัคชัย เป็นพระอรหันต์ปฏิสัมภิทาญาณ ระหว่างอิริยาบถทั้ง ๔ นั้น เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “เนวทสฺสเนน นภวานาน ปหาตพฺพเหตุกา รมฺมา” ฉะนั้น ปราชญ์ผู้มีวิจารณ์ญาณพิงสันนิษฐานเข้าใจในพระพุทฺธสฺสภายิต อันวิจิตรพิสดาร รับประทานวิชันนามาในติกมาติกาบทที่ ๒๗ นี้โดยสังเขปคาถาก็ขอยุติไว้เพียงเท่านั้นแล

๒๘. “อภัยคามิโน รมฺมา”

ลำดับนี้จักได้แสดงในติกมาติกาบทที่ ๒๘ ต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “อภัยคามิโน รมฺมา” เป็นต้น แปลความว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็นเหตุจะยังสัตว์ให้ได้เสวยความสุข เพราะการสร้างสมซึ่งบุญนั้น ธรรมคว่าบุคคลไปสู่หนทางอันไกลนั้น ก็ต้องอาศัยการสะสมเสบียงอาหารให้เพียงพอบริบูรณ์ก่อน จึงจะมีความสุขความสบายในหนทางอันไกลนั้น ถ้ามิฉะนั้น ก็เปรียบเหมือนแม่ทัพผู้จะนำพลนิกรเข้าสู่ยุทธสงคราม ก็ต้องเตรียมเสบียงอาหารและเครื่องศาสตราวุธให้เพียงพอบริบูรณ์ก่อน จึงจะยกพลเข้าสู่ยุทธสงครามนั้นได้ ฉะนั้นใดก็ดี บุคคลที่จะได้ประสบซึ่งความสุขนั้น ก็ต้องอาศัยการสั่งสมขึ้น ซึ่งการบุญการกุศลอันนั้นเหมือนกัน ดังมีในราชเทวตาสังยุตตพฺพทฺธายิตว่า “ปฺญญสฺส อจฺจุโย” เมื่อบุคคลผู้ใดสั่งสมซึ่งบุญ บุญนั้นก็จะนำมาซึ่งความสุข เพราะฉะนั้น จึงสมกับพระบาลีว่า “อภัยคามิโน รมฺมา” ดังนี้

๒๙. “อภัยคามิโน รมฺมา”

ในบทที่ ๒๙ ว่า “อภัยคามิโน รมฺมา” นั้นแปลความว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็นเหตุจะยังสัตว์ให้ได้เสวยซึ่งความสุข เพราะไม่ได้สั่งสมซึ่งการบุญการกุศล โดยความอธิบายว่า บุคคลจะถึงซึ่งความสุขยากลำบากเชียวใจ เพราะไม่มีเครื่องใช้สอยต่าง ๆ มีเงินทอง ฝ้านุ่งผ้าห่ม เป็นต้น ก็เพราะไม่ได้สั่งสมการบุญการกุศล เปรียบเหมือนคนยากจนอนาถา เทียวขอทานท่านผู้อื่นเลี้ยงชีวิต บางวันก็ได้ บางวันก็ไม่ได้ วันที่ขอเขาไม่ได้นั้นแลมากกว่าวันที่ได้ เพราะของของตนไม่มี จึงต้องถึงซึ่งความลำบากดังนี้ ดังมีบุคคลเป็นนิทสนะอุทาหรณ์ว่า ยังมีเศรษฐีผู้หนึ่งชื่อว่า อานนทเศรษฐี เศรษฐีคนนี้ได้ทำบุญให้ทานแก่ใคร ๆ ครั้นเมื่อตายไปได้บังเกิดในครรภ์แห่งหญิงขอทาน นับแต่ทารกนั้นมาถือปฏิสนธิในครรภ์ขึ้นมา ก็กระทำให้อับอายขายหน้าทั้งสองถึงแก่ความยากยิ่ง

เที่ยวขอทานเขาได้ด้วยความลำบาก เมื่อคลอดออกมาและเดินไปมาได้แล้ว บิดามารดาพาไปเที่ยวขอทาน ก็เลยไม่ได้สิ่งอันใดมา ถ้าไม่พาทาร์กนั้นไป ไปแต่ผู้เดียวแล้ว ก็ขอเขาได้บ้างพอเป็นยาปนมัด เลี้ยงกันไป เพราะเหตุนี้ มารดาจึงพาไปปล่อยทิ้งเสียให้ไกลพ้นจากบ้านของตน แล้วก็ไปเที่ยวขอทานเขากินได้ด้วยความสะดวกดี

ฝ่ายทาร์กนั้นก็เที่ยวขอทานเขาไป เมื่อทาร์กทั้งหลายเห็นแล้วก็พากันไล่ทุบตีให้ถึงแก่ความตาย แล้วจึงพากันเอาไปโยนทิ้งไว้เหนือกองหยากเื่อในที่แห่งหนึ่ง เผลาเข้าไปวันนั้น องค์สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ได้ไปโจกรบิณฑบาต ครั้นได้ทอดพระเนตรเห็นทาร์กนั้นนอนตายอยู่ที่กองหยากเื่อแล้ว จึงตรัสแก่พระอานนท์ว่า ดูก่อน อานนท์ ทาร์กที่นอนตายอยู่บนกองหยากเื่อนี้ คือ อานนทเศรษฐีนั่นเอง เพราะตนไม่ได้บำเพ็ญกุศลไว้ จึงต้องถึงซึ่งความทุกข์ยากลำบากเห็นสภาวะปานฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “อปยคามิโน ฐมมา” ฉะนี้

๓๐. “เนวาจคามิโน นาปยคามิโน ฐมมา”

ในบทที่ ๓๐ นี้ มีพระบาลีว่า “เนวาจคามิโน นาปยคามิโน ฐมมา” นี้แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็นเหตุยังสัตว์ให้ถึงซึ่งความสุขด้วยการสั่งสมก็ไม่ใช่ ด้วยการไม่สั่งสมก็ไม่ใช่ โดยความอธิบายว่า สั่งสมแต่การบุญ ไม่สั่งสมการบาป แต่ธรรมบทนี้แปลว่า ไม่ใช่บุญ ไม่ใช่บาป เปรียบเหมือนคนที่นอนหลับ ไม่สุขไม่ทุกข์ฉะนั้น ถ้ามีฉะนั้นก็เปรียบเหมือนบุคคลที่ร้อนไปหาเย็น หนีออกไปพ้นจากร้อนแล้วแต่ยังไม่ทันถึงความเย็น อยู่แต่ในระหว่างกลาง ๆ นั้น เมื่อจะจับบุคคลเป็นตัวอย่าง ก็ได้แก่ พระมหาเถระที่บอกแก่นายช่างแก้วมณีว่า โทษยังมีแก่บุคคลในโลกฉะนี้ เพราะตัวของท่านนั้น ไม่สุข ไม่ทุกข์ ท่านอยู่ในระหว่างกลาง ไม่ร้อน ไม่เย็น โดยเหตุดังกล่าวนี้ ความพิสดารมีแจ้งอยู่ในคัมภีร์พระธรรมบทนั้นแล้ว นำมาแสดงในที่นี้แต่โดยสังเขปให้สมกับพระบาลีที่ว่า “เนวาจคามิโน นาปยคามิโน ฐมมา” ดังนี้

๓๑. “เสกฺขา ฐมมา”

เบื้องหน้าแต่นี้ไป จักได้แสดงในติกมาติกา บทที่ ๓๑ สืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “เสกฺขา ฐมมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายที่จำจะต้องศึกษาดังนี้ ธรรมที่จะต้องศึกษานั้นมีอยู่ ๓ ประการ คือ อริสัจศึกษา ๑ อริจิตตศึกษา ๑ อริปัญญาศึกษา ๑ เป็นธรรม ๓ ประการ ฉะนี้ พระสัทกวาทีจึงถามขึ้นว่า ธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ จะต้องศึกษาอย่างไร จึงจะ

เรียกชื่อว่า อธิศีล อธิจิต อธิปัญญาได้ พระปรมาภิไธยวิเศษว่า ในสิกขาทั้ง ๓ นั้นก็คือ สิกขาให้ศีลยิ่ง ๑ สิกขาให้จิตยิ่ง ๑ สิกขาให้ปัญญายิ่ง ๑ โดยความอธิบายว่า ศีลนั้นก็มีอยู่ ๓ สถานคือ ศีลอย่างต่ำ ๑ ศีลอย่างกลาง ๑ ศีลอย่างละเอียด ๑ บุคคลผู้รักษาศีลนั้น บางคนก็เปล่งอุทานวาทาว่า จะรักษาศีล ไม่กระทำความปด้วย กาย วาจา ดังนี้ ครั้นบาปมาถึงแก่ ตนเข้าแล้ว ก็ไม่มีเจตนาที่จะรักษาศีลนั้นไว้ได้ จึงกระทำความปนั้นลงไปด้วย กาย วาจา ดังนี้ เรียกว่า ศีลอย่างต่ำ บุคคลผู้รักษาศีลนั้น บางคนก็ตั้งเจตนาไว้ว่า ไม่กระทำความปด้วยการ วาจา ครั้นบาปมาถึงแก่ตนเข้าแล้ว ก็คิดได้ว่า เรารักษาศีล ไม่ควรกระทำความปด้วย กาย วาจา ดังนี้ เรียกชื่อว่า ศีลอย่างกลาง บุคคลผู้รักษาศีลนั้น บางคนก็รักษาพร้อมด้วย กาย วาจา ไม่กระทำความปจริง ๆ จนเห็นพระอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ดังนี้ เรียกชื่อว่า ศีลอย่าง ยิ่ง อีกประการหนึ่ง บุคคลที่เป็นสัปบุรุษ มารักษาศีล ๕ ได้บริสุทธิดีแล้ว ยังไม่พอแก่ ศรัทธา จึงรักษาศีล ๘ ให้ยิ่งขึ้นไป ครั้นรักษาศีล ๘ ได้บริสุทธิดีแล้ว ก็ยังไม่พอแก่ ศรัทธา จึงละเพศมราวาส ออกบรรพชาเป็นสามเณรรักษาศีล ๑๐ ให้ยิ่งขึ้นไป จนได้ อุปสมบทเป็นภิกษุ รักษาศีล ๒๒๗ ดังนี้เรียกชื่อว่า สิกขาในศีล ได้ชื่อว่า อธิศีลสิกขา พระสัทกวาทีจึงขออุปมากับพระปรมาภิไธยต่อไป พระปรมาภิไธยได้อุปมาให้ฟังว่า ธรรมดาว่าบุคคลที่ปลูกต้นไม้ หวังผลแล้วก็ย่อมระวังรักษา หมั่นรดน้ำพรวนดิน ไม่ให้ต้นไม้นั้น เหี่ยวแห้งตายไป คอยระวังรักษาอยู่ทุกวันมิได้ขาด จนต้นไม้นั้นงอกงามเจริญขึ้น มีดอก ออกผลสมความประสงค์ของตน จันใดก็ดี บุคคลผู้มีวิริยเจตนามารักษาศีล หวังต่อ ความสุขแล้วนั้น ก็ย่อมตั้งเจตนาระวังรักษาไม่ให้อุปกิเลสเข้ามาท่วมทับศีลของตนได้ และยังศีลของตนให้บริบูรณ์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เหมือนบุคคลที่ปลูกต้นไม้จะนั้น เบื้องหน้าแต่นี้จะได้แก้ไขอธิจิตต่อไป

บุคคลที่จะกระทำจิตให้ยิ่งขึ้น ฟังคิดว่า เราจะให้ทานตามได้ตามมี ครั้นเห็นทาน ของตนมีผลแล้ว ก็ฟังคิดว่าเราจะรักษาศีลต่อไป ครั้นเห็นว่าศีลมีผลมากกว่าทานแล้ว ก็ ฟังคิดว่า เราจะเจริญภาวนาต่อไป ครั้นเห็นว่าการเจริญภาวนามีผลมากกว่าทาน ศีลแล้ว ก็ฟังคิดว่า จะฟังพระสัทธรรมเทศนาต่อไป ครั้นเห็นอานิสงส์ในการฟังพระธรรมเทศนา นั้นว่ามีผลมากกว่า ทาน ศีล ภาวนานั้นแล้ว ก็อุตสาห์ฟังธรรมเทศนาโดยสังเกศ ด้วย ตั้งจิตไว้ว่า จะรับเอาข้อปฏิบัติอันเป็นแก่นสาร ดังนี้เรียกว่า สิกขาในอธิจิต (จิตยิ่ง) ชื่อว่า อธิจิตตสิกขา เบื้องหน้าแต่นี้จะได้แก้ไขในอธิปัญญาสิกขาต่อไป

บุคคลที่จะกระทำปัญญาให้ยิ่งขึ้น ก็ให้พึงรู้จักบำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญภาวนา และสดับฟังพระสัทธรรมเทศนาเหมือนอย่างอริสัล อริจิต ฉะนั้น โดยความอธิบายว่า ปัญญาที่เป็นสามัญลักษณะ คือรู้ว่า สังขารธรรมเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สามัญปัญญา นี้แล เรียกว่า พระปริยัติ เมื่อรู้จักพระปริยัติโดยลักษณะสามัญฉะนี้แล้ว ก็บังเกิดนิพพิทาญาณ หยั่งรู้ หยั่งเห็นในทางปฏิบัติ ปฏิบัตินั้นยิ่งกว่าปริยัติ คือความเบื่อหน่ายในสังขารธรรมทั้งปวง เมื่อรู้ว่าจิตของตนมีความเบื่อหน่ายแล้ว ก็ได้ว่าการ (ความ) ปฏิบัติอย่างนี้ เป็นการปฏิบัติยิ่งกว่าปริยัติ ปัญญาอันเป็นนิพพิทาญาณนี้แลเรียกว่าปฏิบัติ เมื่อมา กำหนดรู้จักปฏิบัติโดยนิพพิทาญาณฉะนี้แล้ว ก็บังเกิดมูญจิตกัมมตาญาณ หยั่งรู้หยั่งเหตุ ในการปฏิเวธ ปฏิเวธนั้นก็คือความหลุดพ้นถอนตนออกจากกิเลส เป็นความพิเศษยิ่งกว่า ปริยัติและปฏิบัติ ดังนี้เรียกปฏิเวธ ชื่อว่าอริปัญญาศึกษา เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลี ว่า “เสกขา ฐมฺมา” ฉะนี้

๓๒. “อเสกขา ฐมฺมา”

เบื้องหน้าแต่นี้ จักได้แสดงตักมคติบทที่ ๓๒ สืบต่อไป มีนัยพระบาลีว่า “อเสกขา ฐมฺมา” เป็นต้น โดยความอธิบายว่า ในธรรมที่ไม่ศึกษานั้นก็ได้แก่ความเกียจคร้าน กระทำให้อริสัล อริจิต อริปัญญานั้นเสื่อมทรุดไปทุกทิวาราตรีกาล เปรียบปานประหนึ่งว่า บุคคลปลูกต้นไม้หวังผลแต่เป็นคนเกียจคร้าน ไม่หมั่นระวังรักษา รดน้ำพรวนดิน แล้วต้นไม้ก็มีแต่เหี่ยวโรยแห้งตายไป เปรียบด้วยสัตว์ในอบายภูมิทั้ง ๔ สัตว์ในอบายภูมิทั้ง ๔ นั้น เดิมทีก็เป็นมนุษย์นี่เอง แต่เป็นมนุษย์ที่ปราศจากศีล สมาธิ ปัญญา ที่ดีที่ชอบ จึงต้องไปทนทุกข์เวทนา เห็นสภาวะปานฉะนี้ เพราะอะไรเป็นเดิมเหตุ ก็เพราะการที่ไม่รักษาศีล สมาธิ ปัญญานั้นเอง พระสัถกวาทีจึงถามขึ้นว่า การที่ไม่ศึกษานั้นจะมีโทษอย่างไร และจะได้แก่บุคคลจำพวกใด พระปรวาทิวิสัชชนาว่า บุคคลผู้มีความประมาท เกียจคร้านไม่ศึกษาในหนทางศีล สมาธิ ปัญญา และไม่แสวงหาซึ่งความสุขแก่ตนนั้น ย่อมมีโทษมากมายหลายประการ เปรียบเหมือนบุคคล ๒ จำพวก เดินทางไกล กันดารด้วยน้ำ จำพวกหนึ่งเกียจคร้านไม่พยายามเดินต่อไป จำพวกหนึ่งมีมานะเพียรเดินไป ครั้นเดิน ๆ ไปก็มีความกระหายน้ำเป็นกำลัง คนผู้เกียจคร้านนั้นจึงบอกกับเพื่อนกันว่า เราเห็นจะเดินไปไม่ไหว จี้เกียจเต็มทีแล้ว เพื่อนผู้ที่มีมานะนั้น จึงเตือนว่าท่าน อุตสาหะเดินไปอีกสักหน่อย ก็พบต้นมะขามป้อมได้กินแก้กระหายน้ำ ถัดต้นมะขามป้อมนั้นไป ก็จะพบต้นมะเฟือง ถัดต้นมะเฟืองนั้นไปก็จะพบสระน้ำได้อาบกินตามความ

สบายใจ คนผู้เกียจคร้านนั้นจึงได้บอกว่า เราเดินไปไม่ไหว เราอดน้ำมา ๓ วันแล้ว เพราะฉะนั้นเราจะเข้าอาศัย พักอยู่ในสถานที่นี้ก่อน แล้วก็นอนลงอยู่ในสถานที่แห่งนั้น พวกที่มีมานะ ไม่เกียจคร้าน อุตส่าห์เดินไปถึงต้นมะขามป้อม ได้กินผลมะขามป้อมแล้ว ก็มีกำลังเดินต่อไปก็ถึงต้นมะเฟือง ได้กินผลมะเฟืองแล้วก็มีกำลังเดินต่อไป ก็ได้บรรลุถึงสระน้ำ ได้อาบได้กินตามสบายใจ จนได้บรรลุความกิริมย์ดั่งมโนรปปรารถนาของตน บุคคลผู้เกียจคร้านนั้นก็ถึงแก่ความตายไปในสถานที่นั้น

เพราะเหตุนี้ จึงว่า บุคคลที่ไม่ศึกษานั้น ย่อมประกอบไปด้วยโทษ คือความเกิดความตายอยู่ในสังสารทุกข์ โดยไม่มีกำหนดชาติ ทั้งกันดารลำบาก เดือดร้อนต่าง ๆ ฉะนั้น สมดังพุทธภูิกว่า “อิธ ตปฺปติ เปจฺจ ตปฺปติ อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ” โดยเนื้อความว่า บุคคลจะได้รับความเดือดร้อนในอบายภูมิทั้ง ๔ ก็เพราะตนไม่ได้บำเพ็ญกุศลสุจริตไว้ และไม่ได้ศึกษาใน ศีล สมาธิ ปัญญา ให้เป็นที่พึ่งแก่ตนในกาลก่อน เพราะฉะนั้น จึงได้ประสบแต่อนิฏฐารมณ์ คือความเดือดร้อนทั้งอิธโลกและปรโลกฉะนี้ บุคคลที่ไม่มีความเดือดร้อน ย่อมมีแต่ความชื่นชมในโลกนี้แล้วมีหน้าซำยังได้ไปชื่นชมในปรโลกเบื้องหน้าอีก นั่นก็เพราะท่านได้บำเพ็ญกุศลสุจริตไว้และได้ศึกษาในศีล สมาธิ ปัญญา ไว้ให้เป็นที่พึ่งแก่ตนในกาลก่อน เพราะฉะนั้นท่านจึงได้ประสบแต่อิฏฐารมณ์ คือความชื่นชมยินดีทั้งในอิธโลกและปรโลกฉะนี้

๓๓. “เนวเสกฺขา นาเสกฺขา ฆมฺมา”

เบื้องหน้าแต่นี้จะได้แสดงในติกมคติคาบที่ ๓๓ สืบต่อไป โดยนัยบาลีว่า “เนวเสกฺขา นาเสกฺขา ฆมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายจะศึกษาก็ไม่ใช่ จะไม่ศึกษาก็ไม่ใช่ โดยนัยอธิบายว่า ไม่ต้องศึกษาก็สำเร็จขึ้นได้เองตามภูมิ ดังมีบุคคลเป็นอุทาหรณ์ว่า พระสิทธัตถราชกุมาร ไม่ต้องศึกษาก็สำเร็จวิชาการศึกษาได้หมด ไม่ว่าสรรพวิชาสิ่งใด ๆ ก็ได้สำเร็จทุกการฉะนั้น ถ้ามีจะนั้นก็เปรียบเหมือนต้นไม้ ไม่มีคนปลูกงอกงามขึ้นมาเอง แต่ไม่ขึ้นทั่วไป ขึ้นได้เฉพาะแต่ในดินอันสมควร จันใดก็ดี มรรคมล ธรรมผลพิเศษจะบังเกิดขึ้นได้นั้น ก็ต้องอาศัยแก่ภูมิที่อันสมควร มีกิเลสก็ไม่บังเกิด ไม่มีกิเลสก็ไม่บังเกิด เกิดได้แต่เฉพาะท่านที่มีบารมีแก่กล้าจะนั้น โดยเนื้อความว่า ธรรมในที่นี้ ประสงค์เอาบุคคลผู้มีอุปนิสัยเคยได้กระทำมาแต่ในกาลก่อน เพราะฉะนั้นจึงแปลว่า ศึกษาหรือไม่ใช่ ไม่ศึกษาก็ไม่ใช่ ดังมีบุคคลเป็นทศณะตัวอย่างคือเมื่อพระกุมารกัสสปได้ฟังพยากรณ์

ภายิต ๑๕ ข้อ ซึ่งมีในวัมมิกปัญหาสูตรนั้น ก็อุตส่าห์ทรงจำไว้ได้แม่นยำ เจริญบริกรรม
ภาวนามาสิ้นกาลนานแล้ว แต่ยังไม่สำเร็จมรรคผลอันใด ครั้นต่อมาภายหลัง ท้าว
มหาพรหมจึงมาถามปัญหาอันนั้นแก่ กุมารกัสสป กุมารกัสสปจึงนำปัญหานั้นไปทูล
ถามกับองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์จึงทรงพยากรณ์ปัญหาภายิตทั้ง ๑๕
ข้อนั้น ตั้งแต่ต้นจนจบ ในที่สุด พระกุมารกัสสปก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ปฏิสัมภิทา
ญาณ ปรากฏในพุทธศาสนาดังนี้

๓๔. “ปริตฺตา ฐมฺมา”

ลำดับนี้ จะได้แสดงในติกมติกาทิ ๓๔ สืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “ปริตฺตา
ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมมีประมาณน้อย โดยความอธิบายว่า บุคคลที่มีสติปัญญาน้อย จะไป
เจริญธรรมที่มากก็ไม่ได้ ไม่เป็นผลสำเร็จ พาให้เกิดเดือดร้อนรำคาญใจ ดังมีในชาดก
เรื่องพระจุลป็นถก ซึ่งมีปัญญาน้อย ไปเรียนวิชาอยู่ในสำนักทศปาโมกข์อาจารย์ ก็จำ
อะไรไม่ได้ จำได้แต่ “มณฺเฑติ มณฺเฑติ กิกรณา มณฺเฑติ อหํปิ ตํ ชานามิ ชานามิ” เท่านั้น ก็บัง
เกิดผลให้สำเร็จได้ และเป็นนิสสัยติดตามมา ครั้นมาถึงศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ทรงพระนามว่าพระสมณโคดมนี้ โดยความหวังตั้งจิต พระจุลป็นถกได้ไปบวชในสำนัก
พระมหาปณฺถกผู้เป็นพี่ชาย จะเล่าเรียนอะไรก็ไม่ได้ ให้บังเกิดความเดือดร้อนรำคาญใจ
จึงหนีไปสู่สำนักแห่งพระพุทธเจ้า โดยมีความตั้งใจจะไปขอลาสิก เมื่อไปถึงสำนักของ
พระพุทธองค์แล้ว พระองค์ได้ทรงทราบด้วยปัญญาญาณว่า จะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์
ปฏิสัมภิทาจากธรรมที่มีประมาณน้อย เพราะฉะนั้นพระพุทธองค์จึงผูกเป็นพระคาถา
เจริญบริกรรม ๑๐ พระอักษระว่า “ร โชหณํ รชํ หรติ” ดังนี้ พระจุลป็นถกก็จำได้ อุตส่าห์
เจริญบริกรรมไปก็เป็นผลให้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ เพราะธรรมมีประมาณน้อย และ
นิสสัยน้อยพอสมควรแก่อารมณ์ฉะนั้น อีกประการหนึ่ง เมื่อได้สำเร็จนั้น ก็เพราะจิตที่
น้อยลง ๆ ธรรมที่มีประมาณน้อยนั้นก็เฉพาะมีอารมณ์น้อยลง ๆ เหมือนกัน เปรียบ
เหมือนสุปะ และ พยัญชนะที่มีรสอันร่อย ถึงแม้จะมีน้อยก็เป็นทีบริโภคมิกำลัง เพราะ
รสนั้นถูกต้องกับอรรถาัยของผู้ที่ได้บริโภคนั้น จึงสมกับพระบาลีว่า “ปริตฺตา
ฐมฺมา” ดังนี้

๓๕. “มหคฺคตา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๓๕ นั้น พระบาลีว่า “มหกคตา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันเลิศใหญ่ โดยอธิบายว่า ธรรมที่พระองค์ทรงตรัสเทศนาเป็นอุเทศวารนั้น ชื่อว่าธรรมอันเลิศ ครั้นพระองค์ทรงจำแนกแจกออกไปให้มาเป็นนิเทศวารนั้นชื่อว่าธรรมมาก เพราะฉะนั้นจึงได้แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันใหญ่เลิศละนี้ เพราะเหตุว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงออกไปให้มากตามนิสัยของบุคคลท่านผู้มีปฏิสัมภิทาญาณ เช่นพระสารีบุตรได้ฟังแต่เพียงพระคาถาบทหนึ่งว่า “เย ฐมฺมา เหตุปภวา” ท่านก็ตรัสรู้แทงตลอดไปถึง ๑๐๐ นัย และทะลุไปในพระอริยสัจทั้ง ๔ เพราะสติปัญญาของท่านเป็นวิสัยของพระอัครสาวกเบื้องขวา เพราะฉะนั้นจึงสามารถตรัสรู้แทงตลอดถึงมหัคคตาธรรมนั้นได้ ปรีตธรรมเป็นของคู่กัน เพราะมีธรรมน้อยก่อน แล้วบังเกิดธรรมมาก เช่นพระจุลปิ่นตกได้เรียนพระคาถาว่า รโหณํ รํ หรติ และพระสารีบุตรได้ฟังพระคาถาว่า เย ฐมฺมา เหตุปภวา ท่านนี้แล้ว ก็สามารถตรัสรู้แทงตลอดไปในธรรมที่มากนั้นได้ เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “มหกคตา ฐมฺมา” ดังนี้

๓๖. “อุปปมาณา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๓๖ นั้นมีนัยพระบาลีว่า “อุปปมาณา ฐมฺมา” ซึ่งแปลว่า ธรรมทั้งหลายที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้นั้น ไม่มีประมาณ ญาณปัญญาที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ธรรมนั้นก็ไม่มีประมาณ มีอุปมาเหมือนอย่างพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ จินตภาพทั้งหลายที่ล่วงไปแล้วนั้น และยังจะมาในเบื้องหน้านั้นก็ไม่มีประมาณฉันทใดก็ดี ธรรมที่แสดงมานี้ก็มีอุปมาเหมือนกันฉันทนั้น ที่ท่านประมาณไว้ว่า ๘๔๐๐๐ พระธรรมชั้นคัมภีร์นี้ ก็ประมาณไว้แต่เพียงสังขัตติย เพราะเหตุว่าธรรมทั้งหลายที่ได้แสดงมาตั้งแต่ต้นมีกุสลาเป็นต้น เหล่านี้ เมื่อแจกออกไปในแต่ละบทใดบทหนึ่ง ก็ไม่มีที่จะจบลงได้สักที ได้แสดงมานี้โดยสังเขปพอสมควรแก่ความเข้าใจ สมเด็จพระบรมศาสดาทรงตรัสเป็นอุเทศวาระแต่โดยย่อ ๆ ละนี้ ก็กำหนดได้ถึง ๘๔๐๐๐ พระธรรมชั้น เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “อุปปมาณา ฐมฺมา” ดังนี้

๓๗. “ปริตฺตา รมฺมณา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๓๗ นั้น มีนัยพระบาลีว่า “ปริตฺตา รมฺมณา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีอารมณ์น้อย โดยความอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายกระทำความยินดีให้น้อยลง หรือกระทำความยินดีให้หมดไป ไม่ให้มีอารมณ์ คืออารมณ์ไม่พึงชานดังนี้ พระสัทกวาทีจึงถามขึ้น

ว่า ธรรมทั้งหลายอย่างไรที่ว่ากระทำอภยให้ให้น้อยลง ไม่กระทำอภยให้ฟุ้งซ่านไป
ขอท่านจงได้แสดงเพื่อให้เกิดความเลื่อมใสต่อไปในบัดนี้ พระปรมาภิไธยวิมลชนาว่า
มรณธรรมนี้แลเป็นธรรมที่ยังอภยให้ให้น้อยลงและไม่กระทำให้อภยฟุ้งซ่านไป
อภยจะฟุ้งซ่านไปก็เพราะเหตุที่ได้เห็นรูป ฟังเสียง เป็นต้น เพราะฉะนั้น อภยจึงได้
ฟุ้งซ่านไป เมื่อบุคคลมีธรรมเป็นอภยอยู่ในสันดานแล้ว บุคคลผู้นั้นก็มีความยินดี
น้อยและมีอภยอันน้อยลง จัดได้ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ประมาทหมัวเมาไปในอภยต่าง ๆ
ฉะนั้น จึงมีในอัมปมาทธรรมที่พระองค์ทรงตรัสถามภิกษุบริษัทว่า ท่านทั้งหลายคิดถึง
มรณธรรมวันละเท่าไร ภิกษุองค์หนึ่งจึงกราบทูลว่า ข้าพระองค์คิดถึงความตายเมื่อ
เวลาไปบิณฑบาตว่า เรายังไม่ทันจะกลับจากบิณฑบาตก็จักตายเสียในระหว่างที่เดินไป
บิณฑบาตดังนี้

พระพุทธองค์ทรงตรัสติเตียนว่ายังมีความประมาทมากอยู่ พระภิกษุองค์หนึ่งจึง
กราบทูลว่า ข้าพระองค์คิดถึงมรณธรรมเมื่อเวลาจะฉันจึงหันว่า เรายังไม่ทันจะกลืนข้าว
ลงไปในลำคอ ก็ตายระหว่างที่กลืนคำข้างลงไป ดังนี้ พระพุทธองค์ก็ทรงตรัสติเตียนว่า
ยังมีความประมาทมากอยู่ ภิกษุองค์หนึ่งจึงกราบทูลว่า ข้าพระองค์คิดถึงมรณธรรมตาม
ลมอัสสาสะ ปัสสาสะว่า เราหายใจออกไปแล้วไม่หายใจกลับเข้ามา ก็จะตายในระหว่าง
ลมอัสสาสะ ปัสสาสะนั้น ดังนี้ พระพุทธองค์จึงทรงตรัสสรรเสริญว่า คุณก่อน ภิกษุผู้เห็น
ภัยในชาตินี้ ถ้าท่านปรารภจะยังความยินดีให้น้อยลง ก็จงมนสิการกำหนดถึงมรณ
ธรรมตามลมอัสสาสะ ปัสสาสะนี้เถิด ก็จะบังเกิดความสังเวชสลัดใจ ได้ศรัทธาความ
เชื่อมั่นในคุณพระรัตนตรัยทั้ง ๓ ประการ อันเป็นเครื่องป้องกันสรรพภัยทั้งปวง อันจะ
บังเกิดมีมาถึงแก่ความทั้งหลาย ทั้งภายในและภายนอก

คุณก่อนภิกษุทั้งหลายผู้เห็นภัยในชาตินี้ เมื่อพระโยคาวจรเจ้าทั้งหลาย มาระลึกถึง
มรณธรรมอยู่เป็นนิตย์อย่างนี้แล้ว พระโยคาวจรเจ้าทั้งหลายนั้น ก็ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ประมาท
และกระทำอภยให้ให้น้อยลงดังนี้ เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “ปริตฺตฺตา รมฺมณา ฐมฺมา”
ฉะนั้น

๓๘. “มหคฺคตา รมฺมณา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๓๘ นั้น โดยพระบาลีว่า “มหคฺคตา รมฺมณา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลาย
มีอภยมาก ยังฟุ้งซ่านมาก มีความอธิบายว่า ความยินดีในรูป รูปก็มีมาก ความยินดีใน

รส รสก็มีมาก ความยินดีในสัมผัส สัมผัสก็มีมาก ความยินดีในธรรม ธรรมก็มีมาก เมื่อบุคคลผู้ใด มีความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์เหล่านี้แล้ว บุคคลผู้นั้นก็ชื่อว่า ผู้มีอารมณ์มากจะนี้ พระสีกวาฬจึงถามขึ้นว่า บุคคลผู้มากไปในกามคุณทั้ง ๕ นั้น จะมีโทษอย่างไร และจะได้แก่บุคคลผู้ใด พระปรวาทิจึงวิสัชนาว่า บุคคลผู้มากไปด้วยกามคุณทั้ง ๕ นั้นย่อมมีโทษเมื่อภายหลัง ดังมีบุคคลเป็นอุทาหรณ์ว่า พระบรมโพธิสัตว์ของเรา ได้เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสีกมันธาตุราช ในกาลครั้งนั้น มีความปรารถนาที่จะเรียนวิชาให้สำเร็จ ด้วยมีความหวังในพระทัยว่า จะหานางแก้ว ครั้นได้นางแก้วสมตามปรารถนาแล้ว ก็ปรารถนาเป็นบรมจักรพรรดิสืบต่อไป ครั้นต่อมาได้เป็นพระบรมจักรพรรดิสมความปรารถนาแล้ว ก็ปรารถนาอยากได้เป็นใหญ่กว่ามนุษย์ในทวีปทั้ง ๔ สืบไป ครั้นได้เป็นใหญ่กว่ามนุษย์ในทวีปทั้ง ๔ สมความปรารถนาแล้ว ก็ปรารถนาจะเป็นใหญ่กว่าเทวดาต่อไป ครั้นได้เป็นใหญ่กว่าเทวดาสำเร็จตามความปรารถนาแล้ว ก็ปรารถนาให้ได้เป็นใหญ่กว่าพระอินทร์ต่อไป แต่ไม่สมความประสงค์ เลยกลับตกลงมาจากสวรรค์ ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงสมกับพระบาลีว่า “มหกคตา รมณา รมมา” ดังนี้

๓๙. “อุปปมาณา รมณา รมมา”

ในลำดับนี้ จะได้แสดงบทที่ ๓๙ สืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “อุปปมาณา รมณา รมมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีอารมณ์ไม่มีประมาณ กระทำความยินดีมาก ไม่มีที่สุด โดยความอธิบายว่า จิตของมนุษย์ปุถุชนนั้น มีอารมณ์ไม่มีประมาณ ยินดีในลาภก็ไม่มีประมาณ ยินดีในยศก็ไม่มีประมาณ ยินดีในความสรรเสริญไม่มีประมาณ ยินดีในความสุขก็ไม่มีประมาณ เพราะเหตุฉะนั้น พระพุทธองค์จึงได้ทรงตรัสไว้ว่า อุปปมาณา รมณา รมมา จะนี้ เมื่อจะชี้ตัวให้เห็นเป็นพยานก็ได้แก่ นิทานสุนัขจิ้งจอกที่ลักมณฑ์ของพรหมไป แล้วก็ปรารถนาจะเป็นใหญ่กว่าสัตว์ในป่าหิมพานต์ ครั้นได้สำเร็จความประสงค์ของตนแล้ว ก็ปรารถนาอยากเป็นใหญ่กว่ามนุษย์ แต่ก็หาได้สำเร็จตามความปรารถนานั้นไม่ เพราะตนเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ไม่รู้จักประมาณตน จนแก้วหูแตกตายไป ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงว่า จิตของปุถุชนไม่มีประมาณ สมกับพระบาลีว่า “อุปปมาณา รมณา รมมา” ฉะนี้ แกะไขในคัมภีรคัมภีร บทที่ ๓๙ ก็ยุติไว้แต่เพียงเท่านี้

๔๐. “หีนา รมมา”

ในลำดับนี้ จะได้แสดงในบทที่ ๔๐ สืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “หิณา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายยังอารมณ์ให้เลวทรามต่ำช้า โดยนัยอธิบายว่า กามคุณทั้ง ๕ เป็นธรรมอย่างต่ำ กระทำให้สัตว์เลวทรามต่ำช้า สมดังพระบาลีว่า “หิโน คมฺโม โปถุชฺชนิโก อนริโย” แปลว่า การประกอบในกามสุข “หิโน” เป็นธรรมอันต่ำช้าเลวทราม “คมฺโม” เป็นธรรมของชาวบ้าน “โปถุชฺชนิโก” เป็นธรรมของปุถุชน “อนริโย” ไม่ใช่ธรรมของพระอริยเจ้า ดังนี้ โดยความอธิบายว่า กามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์เหล่านี้ เมื่อบุคคลใดประพฤติดังนี้เป็นมากอยู่ในจิตสันดานแล้ว ก็กระทำให้บุคคลผู้นั้นตกต่ำอยู่ในโลก คือ กระทำให้เวียนว่ายตายเกิดในภพทั้ง ๓ ไม่มีกำหนดชาติ ไม่สามารถยกตนเองให้พ้นจากสังสารทุกข์นี้ได้ เพราะเป็นโลกียธรรม ยังสัตว์ให้หมุนเวียนไปต่าง ๆ ไม่อาจจะยังตนให้พ้นจากทุกข์ไปได้ ดังบุรุษที่มีจิตปฏิพัทธ์รักใคร่ในภรรยา ซึ่งมีชู้กับบุรุษผู้เป็นน้องชาย ครั้นน้องชายฆ่าให้ตายแล้ว ก็ไปบังเกิดเป็นงูเหลือม ครั้นตายจากงูเหลือมแล้วก็ไปเกิดเป็นสุนัข ครั้นตายจากสุนัขแล้วก็ไปบังเกิดเป็นโค เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในเรือนแห่งภรณานั้น เพราะโทษแห่งกามคุณ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกชื่อว่า “หิณา ฐมฺมา” เป็นธรรมอันพระอริยเจ้าทั้งหลาย มีพระบรมศาสดาเป็นประธานไม่ทรงสรรเสริญว่า เป็นธรรมอันประเสริฐ ดังนี้ เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “หิณา ฐมฺมา” ดังนี้ แก่ไขมาในบทที่ ๔๐ ก็ยุติไว้แต่เพียงเท่านี้แล

๔๑. “มชฺฌิมา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๔๑ นั้น มีพระบาลีว่า “มชฺฌิมา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลาย มีอารมณ์เป็นอย่างกลาง ไม่ดีไม่ชั่ว ไม่ร้อนไม่เย็น โดยความอธิบายว่า อารมณ์นั้นจะดีก็ไม่ดี จะชั่วก็ไม่ชั่ว จะเลวก็ไม่เลว จะประณีตก็ไม่ประณีต เป็นกลาง ๆ อยู่ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงตรัสว่า เป็นหนทางแห่งพระอริยมรรคทั้งแปดประการ มีสัมมาทิฐิ เป็นต้น ถ้าจะว่าเป็นอุเบกขาก็ได้ อยู่ เพราะอารมณ์นั้นไม่ยินดียินร้าย เปรียบเหมือน เรือข้ามฟากเมื่อออกจากท่าแล้ว แต่ยังไม่ทันถึงฝั่ง แต่อยู่ในระหว่างกลาง ธรรมที่ชื่อว่า มชฺฌิมานั้น ก็ได้แก่อารมณ์ที่ออกจากทุกข์แล้ว แต่ยังไม่ทันจะถึงสุขะนั้น เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า มชฺฌิมา ฐมฺมา ดังนี้

๔๒. “ปณีตา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๔๒ นัยมีพระบาลีว่า “ปณิธา ฐมมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายประณีต โดยอธิบายความว่า บุคคลที่ตั้งอยู่ในศีล ๕ ศีล ๘ อันเป็นไปกับด้วยพระไตรสรณคมน์ ประณีตกว่าบุคคลที่ไม่ได้ตั้งอยู่ในศีล ๕ ศีล ๘ อันเป็นไปกับด้วยพระไตรสรณคมน์ พระสัทธาคา ประณีตกว่าพระโศดาบัน พระอนาคามีประณีตกว่าพระสัทธาคา พระอรหันต์ ประณีตกว่า พระอนาคามี พระอัครสาวก ประณีตกว่า พระปรกตสาวก พระปัจเจกพุทธเจ้า ประณีตกว่าพระอรหันต์ และพระอัครสาวกทั้งปวง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประณีตกว่าพระปัจเจกพุทธเจ้า ประณีตธรรม ประณีตกว่า มัชฌิมาธรรม มัชฌิมาธรรม ประณีตกว่าหีนธรรม โดยความอธิบายว่า คนหยาบกับคนละเอียดต่างกัน ธรรมที่ชื่อว่าประณีตธรรมนั้น ก็ได้แก่ธรรมของท่านผู้มีสติเหมือนดังสัตตปาณิอุบาสก เมื่อเวลานอนฟังพระสัทธรรมเทศนาอยู่ พระมหากษัตริย์เสด็จมาประทับอยู่ ณ ที่ปลายเท้าแห่ง สัตตปาณิอุบาสก ถ้าเป็นคนหยาบ ไม่มีสติ ก็จะลุกหนีไป นี่หากสัตตปาณิอุบาสก เป็นผู้เคารพในพระสัทธรรม มีสติ ตรึกตรองไปว่า ถ้าเราจะลุกขึ้นก็เป็นการเคารพต่อพระมหากษัตริย์หาได้เคารพต่อพระสัทธรรมไม่ ถ้าเราไม่ลุกขึ้น ก็ไม่เป็นการเคารพต่อพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์จึงว่าเราเป็นผู้เคารพต่อพระรัตนตรัย เมื่อสัตตปาณิอุบาสกคิดแต่ในใจ ฉะนั้นแล้วก็ไม่ลุกขึ้น นอนฟังพระสัทธรรมต่อไป ดังได้แก้ไขในติกมัตถิกา บทที่ ๔๒ ก็ได้ยุติไว้เพียงเท่านี้

๔๓. “มิจฺจุตฺตนิยตา ฐมมา”

ลำดับนี้จักได้วิสาขนาในบทที่ ๔๓ สืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “มิจฺจุตฺตนิยตา ฐมมา” แปลว่า ธรรมมีทวิญญูอันผิด เป็นธรรมอันเที่ยงที่จะไปสู่ทุกคติ โดยอธิบายว่า ทวิญญูอันเห็นผิดนั้นมีอยู่ ๓ ประการ คืออุจเฉททวิญญู ๑ สัสสตทวิญญู ๑ อภิริยทวิญญู ๑ ความเห็นว่าเป็นของเที่ยง ไม่กลับกลอกย้ายแปรผันเป็นอย่างอื่นไป คือ เป็นมนุษย์ก็เป็นมนุษย์อยู่ ไร้ไป มนุษย์ไม่กลับเป็นดิรัจฉาน ดิรัจฉานไม่กลับเป็นมนุษย์ ความเห็นเช่นนี้เรียกว่าสัสสตทวิญญู ความเห็นที่ไม่ต้องบำเพ็ญบุญกุศล สิ่งใดถึงกำหนดแล้วก็สำเร็จไปเอง ความเห็นเช่นนี้เรียกว่าอภิริยทวิญญู ทวิญญูทั้ง ๓ ประการเหล่านี้เที่ยงที่จะไปสู่อบายภูมิ ทั้ง ๔ เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “มิจฺจุตฺตนิยตา ฐมมา” ดังนี้

๔๔. “สมฺมุตฺตนิยตา ฐมมา”

ในบทที่ ๔๔ มีพระบาลีว่า “สมมุตตนิยตา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีทิวฏฐิอันชอบ และเป็นธรรมเที่ยงที่จะไปสู่พระนิพพาน โดยความอธิบายว่า ทิวฏฐิอันชอบนั้นมีอยู่ ๔ ประการ “ทุกฺเข ญาณ” ความเห็นในปัญจขันธ์ทั้ง ๕ ว่าเป็นทุกข์ ๑ “ทุกฺขสมุทฺเท ญาณ” ความเห็นในตนว่าเป็นที่บังเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ๑ “ทุกฺขนิโรธ ญาณ” ความเห็นในธรรมว่าเป็นเครื่องดับทุกข์ได้ ๑ “ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทา ญาณ” ความเห็นว่าพระนิพพานเป็นหนทางดับทุกข์ได้ ๑ ความเห็นทั้ง ๔ ประการนี้แล ท่านเรียกว่าสัมมาทิวฏฐิ สัมมาทิวฏฐินั้นแปลว่า ความเห็นดีเห็นชอบ ความเห็นดีเห็นชอบนี้แล เที่ยงที่จะไปสู่สุคติ โดยความอธิบายว่า ความเห็นธรรมของจริงเป็นความเห็นชอบ ความเห็นชอบนั้นก็คือความเห็นสมมติว่าเป็นธรรมที่ไม่จริง ธรรมที่โลกสมมติตามใจนั้นแลเป็นธรรมอันไม่จริง เมื่อเห็นสมมติและถอนสมมติได้แล้ว ก็เรียกว่าวิมุตติ ธรรมที่เป็นวิมุตตินี้แลเรียกว่าความเห็นจริงเห็นชอบ เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “สมมุตตนิยตา ธมฺมา” ดังนี้

๔๕. “อนิยตา ธมฺมา”

ในบทที่ ๔๕ นั้น มีพระบาลีว่า “อนิยตา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง บาบก็ไม่เที่ยง โดยอธิบายว่า ปุณฺณนั้น บุญก็กระทำ บาปก็กระทำ แต่ไม่เที่ยงที่จะไปสู่สวรรค์ และไม่เที่ยงที่จะไปสู่นรก เพราะไม่เป็นใหญ่ เมื่อเวลาใกล้ตาย ถ้าบุญส่งให้ก็ไปสวรรค์ ถ้าบาปส่งก็ไปสู่นรก เพราะเหตุนี้ จึงแปลว่า เป็นธรรมที่ไม่เที่ยง ในเวลาอาสันนกรรมใกล้จะตาย เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “อนิยตา ธมฺมา” ฉะนั้น แก้ไขมาในติ กมาติกาบทที่ ๔๕ ก็ยุติลงไว้แต่เพียงเท่านี้

๔๖. “มคฺการมฺมณา ธมฺมา”

ในลำดับนี้ จะได้แสดงในมาติกาบทที่ ๔๖ สืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “มคฺการมฺมณา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีพระอริยมรรคเป็นอารมณ์ โดยนัยอธิบายว่า ธรรมคำว่าพระอริยเจ้า ก็ย่อมยินดีแต่ในหนทางของพระอริยเจ้า เหมือนพระโศดาบัน ท่านก็ยินดีในธรรมที่ได้ละแล้ว ๓ อย่าง คือ “สํกกายทิวฏฐิ” ความไม่ถือตัว ไม่ถือตน ๑ “วิจิกิจฺฉา” ความไม่สงสัยในธรรมทั้งหลาย ๑ “สีลพตฺตปฺรามาส” ความไม่ลุ่มคล้ำในวัตร ปฏิบัติอย่างอื่น ๑ ธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นอารมณ์แห่งพระโศดาบันบุคคล พระสกิทากา ก็มีอารมณ์ ๕ พระอนาคามี ก็มีอารมณ์ ๗ พระอรหันต์ก็มีอารมณ์ ๑๐ เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “มคฺการมฺมณา ธมฺมา” ฉะนั้น

๔๗. “มกุคเหตุกา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๔๗ นั้น มีพระบาลีว่า “มกุคเหตุกา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็นเครื่องอุดหนุนแก่พระอริยมรรค โดยความอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่พระอริยมรรคนั้น มีอยู่ ๓ ประการ ธรรมทั้ง ๓ ประการนั้น คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ศีลนั้นแปลว่า ละเสียจากบาป สมาธินั้นแปลว่า จิตถอนจากบาปที่ตั้งอยู่ในที่ชอบ ไม่ตกไปในบาป ปัญญา นั้นแปลว่า รู้จักว่ากิเลสเครื่องเศร้าหมองไม่มีในจิต จิตไม่ตกไปในกิเลส ความที่รู้จักว่ากิเลสเครื่องเศร้าหมองไม่มีในจิตดังนี้เรียกชื่อว่า ปัญญา ธรรมทั้ง ๓ ประการ คือ ศีล สมาธิ ปัญญานี้แล เป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่พระอริยมรรค หรืออีกประการหนึ่ง ความเห็นเป็นพระไตรลักษณ์ญาณก็จัดว่าเป็นปัญญาในที่นี้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงสมกับพระบาลีว่า “มกุคเหตุกา ฐมฺมา” ดังนี้

๔๘. “มคฺคาธิปติโน ฐมฺมา”

ในบทที่ ๔๘ นั้น มีนัยพระบาลีว่า “มคฺคาธิปติโน ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นใหญ่ ในทางที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพานนั้น ก็ได้แก่ นิสสัยที่แก่กล้า จึงจะดำเนินไปสู่พระนิพพานได้ ถ้านิสสัยไม่แก่กล้าแล้วก็ดำเนินไปไม่ได้ ธรรมที่เป็นใหญ่ในที่นี้ก็ได้แก่ ทานที่มีนิสสัยอย่างต่ำเพียงแสนมหากัปป์ อย่างยิ่งเพียง ๑๖ อสงไขย ถ้ายังไม่ครบก็ยังไม่เป็นไปได้ บุคคลที่มีบารมียังอ่อน และมีนิสสัยที่ย่อนอ่อนอยู่นั้น ก็ได้แก่พระจุลกาลได้บรรพชาอุปสมบทแล้ว ก็สึกออกไปเป็นฆราวาส อีกดังนี้ บุคคลผู้มีนิสสัยบารมีเป็นใหญ่ในที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพานได้นั้น ก็ได้แก่พระมหากาลผู้พี่ชายของจุลกาลจะนี้แก้ไขมาในติกมัตถกาทที่ ๔๘ ก็ยุติลงไว้แต่เพียงเท่านี้

๔๙. “อุปฺปนฺนา ฐมฺมา”

เบื้องหน้าแต่นี้จะได้วิสาขนาในบทที่ ๔๙ สืบต่อไป ตามพระบาลีว่า “อุปฺปนฺนา ฐมฺมา” ธรรมทั้งหลายบังเกิดขึ้นแล้ว โดยความอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นสมมติกิจหรือวิมุตติกิจ ถ้าบังเกิดขึ้นแล้ว ก็เรียกว่าชื่อ “อุปฺปนฺนา ฐมฺมา” ทั้งสิ้น พระสัkkวาที่จึงถามขึ้นว่า ธรรมอย่างไรจึงเรียกชื่อว่า สมมติ ธรรมอย่างไรที่เรียกว่า วิมุตติ พระปรวาที่จึงวิสาขนาขึ้นว่า ธรรมเหล่าใดที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ธรรมเหล่านั้นชื่อว่าเป็นสมมติ ทั้งสิ้น ธรรมเหล่าใดที่เป็นพุทฺธรตฺนะ ธรรมรตฺนะ สังฆรตฺนะ ธรรมเหล่านั้นเรียกว่าเป็นวิมุตติทั้งสิ้น หรืออีกนัยหนึ่ง โลกเรียกว่า สมมติ พระนิพพานเรียกว่า วิมุตติ ฉะนั้น พระสัkk

กาวาทีจึงถามขึ้นว่า สมมติ นั้นยังเกิดขึ้นแก่ใคร วิมุตินั้นยังเกิดขึ้นแก่ใคร พระปรวาทิจึง
วิสาขนาว่า สมมตินั้นก็เกิดขึ้นแก่ นันทมาณพ ที่ไปทำสมัครสังวาสกับพระนางอุบล
วัฒนาเถรี จนแม่พระธรณีสู่บเอาไป ดังนี้ชื่อว่าสมมติยังเกิดขึ้นแล้ว วิมุตินั้นก็ยังเกิดขึ้น
แก่พระยสกุลบบุตร เมื่อเวลาไปดูการฟ้อนรำของพวกนางบำเรอ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย
ฉะนั้น แสดงในติกมาติกาบทที่ ๔๕ แต่โดยย่อพอให้สมกับพระบาลีว่า “อนุปปนฺนา ธมฺมา” ก็ยุติไว้เพียงแต่เท่านี้

๕๐. “อนุปปนฺนา ธมฺมา”

ในบทที่ ๕๐ มีพระบาลีว่า “อนุปปนฺนา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายไม่ยังเกิดขึ้น
แล้ว โดยความอธิบายว่า บุคคลที่ไม่มีศีล ไม่มีธรรมแล้ว ธรรมที่จะนำความสุขให้ นั้น ก็
ไม่ยังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้นั้น ครั้นดับขันธังคก็คงไปบังเกิดในนรก เช่นกับนายจุณทสุกร
เป็นต้นฉะนั้น อีกนัยหนึ่งโดยพุทธประสงค์ว่า อนันตริยกรรมทั้ง ๕ และ นิเวศธรรมทั้ง
๕ อย่าง ถ้ามีอยู่ในบุคคลผู้ใดแล้ว มรรคผลธรรมวิเศษสิ่งใด ก็ไม่บังเกิดมีแก่บุคคลผู้นั้น
จัดเป็นสักการ มัคการไปดังนี้ เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “อนุปปนฺนา ธมฺมา”
ดังนี้

๕๑. “อุปาทินโน ธมฺมา”

ในบทที่ ๕๑ นั้นมีนัยพระบาลีว่า “อุปาทินโน ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลาย อัน
ยังเกิดขึ้นแล้ว โดยความอธิบายว่า อุปาทินธรรมนี้เป็นธรรมของพระอริยเจ้า เมื่อบังเกิด
ในบุคคลผู้ใด ก็ยังบุคคลผู้นั้นให้เป็นพระอริยเจ้า ธรรมของพระอริยเจ้านั้นก็คือ มรรค ๔
ผล ๔ นิพพาน ๑ ธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ถ้าบังเกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นของแท้ของจริง และเป็นของ
ไม่เสื่อมสิ้นไป อีกนัยหนึ่งท่านประสงค์ว่า พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระ
อรหันต์จีณาสพ ทั้งที่ล่วงลับไปแล้วนั้น เรียกชื่อว่า อุปาทินโน ธมฺมา สุดแต่เป็นธรรม
ยังเกิดขึ้นแล้วก็จัดได้ชื่อว่า อุปาทินธรรมทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “อุปา
ปาทินโน ธมฺมา” ฉะนั้น แก่ไขมาใน ติกมาติกา บทที่ ๕๑ ก็ขอยุติไว้แต่เพียงเท่านี้

๕๒. “อตีตา ธมฺมา”

ในลำดับนี้จะได้วิสาขนาในบทที่ ๕๒ สืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า “อตีตา ธมฺมา”
แปลว่า ธรรมทั้งหลายที่ล่วงไปแล้ว ที่จัดเป็นกุศลก็ดี หรือร่างกายที่จัดเป็นธาตุทั้ง ๔

หรือจัดเป็นอายตนะ ภายใน ๖ ภายนอก ๖ ที่เกิดขึ้นแล้ว แลดับสูญไปก็ดี ก็เรียกชื่อว่า
อติธรรมทั้งสิ้น

๕๓. “อนาคตา ธมฺมา”

ในบทที่ ๕๓ นั้น มีนัยพระบาลีว่า “อนาคตา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายที่ยังมา
ไม่ถึง โดยความอธิบายว่า บุญก็ดี บาปก็ดี ที่บุคคลได้กระทำด้วย กาย วาจา ใจ แล้วแลยังไม่เห็นผลนั้น ก็ชื่อว่าอนาคตธรรม หรืออีกนัยหนึ่งว่า สัตว์ที่บังเกิดแล้วยังไม่ถึงแก่ความ
ตายนั้นก็เรียกว่า อนาคตธรรม หรืออีกประการหนึ่ง บุคคลที่สร้างบารมียังไม่เต็มทีและ
มรรคผลธรรมวิเศษก็ยังไม่บังเกิดมีนั้น ก็เรียกว่าอนาคตธรรมเหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึง
สมกับพระบาลีว่า “อนาคตา ธมฺมา” ดังนี้

๕๔. “ปัจจุปปนฺนา ธมฺมา”

ในบทที่ ๕๔ นั้น มีนัยพระบาลีว่า “ปัจจุปปนฺนา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายอัน
บังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า โดยความอธิบายว่า ธรรมที่เป็นปัจจุบันนั้น ก็คือ รูป เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ ที่เห็นอยู่เฉพาะหน้านี้ นี้แลชื่อว่า ปัจจุบันธรรม โดยความเป็นจริงก็คือ
ไม่เที่ยง มีความเกิดขึ้นแล้ว ก็มีความดับไปเป็นธรรมดา แลเห็นทุกข์เหลือที่จะทน จน
ตั้งอยู่ไม่ได้ ต้องดับไป ไม่มีวิสัยที่จะฝ่าฝืนและไม่เป็นไปตามอำนาจของท่านผู้ใด
อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นี้แลเป็นปัจจุบันธรรม และเป็นอนุปัสสนาญาณปัญญา เป็นธรรม
ที่คงทน เมื่อบุคคลผู้ใดเห็นปัจจุบันธรรม คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นี้ให้แจ้งชัดแล้ว
บุคคลผู้นั้นก็จัดเป็นผู้สามารถจะยังศีล สมาธิ ปัญญา ให้บริสุทธิบริบูรณ์ขึ้นในตนได้
เพราะอารมณ์ของปัจจุบันธรรมนี้น้อย ย่อมเป็นอารมณ์อันสะดวกดี ปัจจุบันธรรมนี้
เมื่อบุคคลใคร่แจ้งเห็นชัดตามความเป็นจริงอย่างไรแล้ว บุคคลผู้นั้นก็เป็นผู้ไม่ฝ่าฝืน และ
ไม่ต้องแก้ไขยกย้าย เมื่อเป็นอยู่อย่างไรรู้ตาม เห็นตามไปอย่างนั้น ก็เป็นทางสัมมาทิฐิ
ปฏิบัติอยู่เอง เพราะมารู้มาเห็นตามความเป็นจริงอย่างไร ย่อมถูกต้องตามพุทธประสงค์
ซึ่งพระองค์เทศนาไว้ว่า “อัสสิริ อัสสุปปิ” แปลว่า เป็นธรรมไม่ถ่วงไม่คลอนแคลนและ
เป็นธรรมไม่กำเริบจลาจล เป็นธรรมที่ทนต่อความเพียรจริง ๆ ดังนี้ ปัจจุบันธรรมนี้แล
เป็นมัชฌิมาปฏิปทา หนทางปฏิบัติสายกลาง เมื่อสันนิษฐานตามนัยพระสูตรต้นตโวหาร
และวิสัยบัญญัติปรมัตถธรรมทั้ง ๓ ปิฎก ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนพุทธบริษัท
ทั้งหลายนั้น ก็เพื่อพุทธประสงค์ในปัจจุบันธรรมอย่างเดียว ดังมีในปฐมเทศนา ชัมจัก

กับปวัตตสูตร ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนแก่พระปัญจวัคคีย์นั้น ก็มีพระพุทธ
ประสงค์จะให้เห็นตามความเป็นจริง โดยสภาพอันเป็นปัจจุบันนี้เอง เพราะฉะนั้น จึง
สมกับพระบาลีว่า “ปัจจุปปนฺนา ธมฺมา” ดังนี้ แก้ไขมาในติกมัตถกถาที่ ๕๔ ก็ยุติลงไว้
แต่เพียงเท่านี้

๕๕. “อดีตารมฺมณา ธมฺมา”

เบื้องหน้าแต่นี้ จะได้วิวัชชนาในติกมัตถกถา บทที่ ๕๕ สืบต่อไป โดยมีนัยพระบาลี
ว่า “อดีตารมฺมณา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีอดีตเป็นอารมณ์ โดยเนื้อความว่า
บุคคลมาระลึกถึงทาน คือ ที่ตนได้บำเพ็ญไว้แล้วให้เป็นอารมณ์ว่า ทานที่เราได้ให้แล้ว
ด้วยกาย ตัณฺหาภังการิยะตระหนี่เสียได้ และจิตของเราก็เป็นจิตที่บริสุทธิ์ สะอาด
ปราศจากโลภมัจฉริยแล้ว และจัดเป็นจาคานุสสติ แปลว่า ระลึกถึงกิเลสที่ตนละได้แล้ว
ดังนี้ก็ดี หรือ สีลานุสสติ ระลึกถึงศีลที่ตนรักษาแล้ว ด้วยตัด โทสะ โมหะ เสียได้ และจิต
ของเราก็เป็นจิตที่ผ่องใส สะอาด ปราศจากอภิปาพยาบาทแล้ว ดังนี้ก็ดี บุคคลมาระลึกถึง
คุณ ทาน ศีล เป็นต้นที่ตนบำเพ็ญแล้ว ก็จัดได้ชื่อว่า “อดีตารมฺมณา ธมฺมา” คืออดีตารมณ
ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “อดีตารมฺมณา ธมฺมา” ฉะนี้

๕๖. “อนาคตารมฺมณา ธมฺมา”

ในบทที่ ๕๖ นั้น มีพระบาลีว่า “อนาคตารมฺมณา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายมี
อนาคตเป็นอารมณ์ โดยเนื้อความว่า บุคคลมาคิดถึงตนว่า “นตฺถิ ญฺาณํ อปฺปญฺญสฺส คุณฺสม
ปตฺติ” สิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นต้นว่า ญาณหรือปัญญาที่ดี ก็ยังไม่มีแก่เรา เรายังไม่ได้ไม่ถึงซึ่ง
คุณธรรมอะไร “ขมฺหิ ญฺาณญฺ” ถ้าเรามีญาณมีปัญญาแล้วไซ้ “นิพฺพานสฺส ติเก” ก็จัดได้
ชื่อเราเป็นผู้หนึ่งไกลกับพระนิพพานดังนี้ เมื่อบุคคลมาคิดถึงความโง่ของตนขึ้นแล้ว และ
มาอุตสาห์บำเพ็ญญาณสมาบัติและวิมุตติญาณทัสสนะ คือความรู้แจ้งเห็นชัดในพระ
นิพพานธรรม เพื่อให้เกิดขึ้นในตนดังนี้ ก็จัดได้ชื่อว่า อนาคตารมณ สมกับพระบาลีว่า
“อนาคตารมฺมณา ธมฺมา” ดังนี้

๕๗. “ปัจจุปปนฺนารมฺมณา ธมฺมา”

ในบทที่ ๕๗ มีนัยพระบาลีว่า “ปัจจุปปนฺนารมฺมณา ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลาย
มีปัจจุบันเป็นอารมณ์แห่งจิต โดยความอธิบายว่า บุคคลที่มีสติพิจารณาตนว่า ในเวลานี้

เรามีความสุข เพราะกุศลวิบาก คือผลแห่งสุจริตทั้ง ๓ และขณะนี้เรามีความทุกข์เพราะ
อกุศลวิบาก คือผลแห่งทุจริตทั้ง ๓ ดังนี้ โดยความอธิบายว่า บุคคลผู้มีสติไม่ปล่อยไปใน
เวลาเมื่อได้เสวยสุขทุกข์อันบังเกิดขึ้นในที่เฉพาะหน้าแล้ว เอาวิบากแห่งทุจริตทั้ง ๓ นั้น
ให้เป็นอารมณ์ ไม่ต้องไปแสวงหาในที่อื่นไกล โดยพระพุทธรูประสังคัลนั้นก็คือ ให้
พิจารณาสติปัฏฐานทั้ง ๔ นั้นเอง เรียกว่า ปัจจุบันนาธรรมารมณ เพราะเป็นธรรมบังเกิด
ขึ้นเฉพาะหน้าอิริยาบถ ๔ เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “ปัจจุบันนารมมณา ฐมฺมา”
ฉะนั้น แก้ไขมาในติกมคติบาทที่ ๕๗ แต่โดยสังเขปคาถาก็คือได้ไว้แต่เพียงเท่านี้

๕๘. “อชฺมุตฺตา ฐมฺมา”

ลำดับนี้จักได้วิสาขนาในติกมคติบาทที่ ๕๘ สืบต่อไป โดยนัยพระบาลีว่า
“อชฺมุตฺตา ฐมฺมา” ธรรมทั้งหลายอันเป็นภายใน ธรรมที่เป็นภายในนั้น ท่านประสงค์เอา
ธรรม ๒ ประการ คือ ธรรมที่เป็นฝ่ายกุศล ๑ ธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล ๑

ธรรมที่เป็นฝ่ายกุศลนั้นคือ ญาณทั้ง ๕ ธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศลนั้นคือ นิเวศทั้ง ๕
ธรรมทั้ง ๒ ประการนี้ จัดเป็นอชฺมุตฺตธรรมบังเกิดขึ้นในภายในอย่างหนึ่ง หรืออีกนัย
หนึ่ง อาการ ๓๒ ซึ่งจัดเป็นดิน ๒๐ น้ำ ๑๒ ลม ๖ ไฟ ๔ เหล่านี้ก็ดี หรือจัดเป็นอายตนะ ๖
คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ เหล่านี้ก็ดี ก็เรียกว่า อชฺมุตฺตธรรมทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น
จึงสมกับพระบาลีว่า “อชฺมุตฺตา ฐมฺมา” ฉะนั้น

๕๙. “พหิทฺฐา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๕๙ นั้น มีพระบาลีว่า “พหิทฺฐา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็น
ภายนอก โดยเนื้อความว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม อันเป็นที่อาศัยของหมู่สัตว์ทั่วไป เช่น ดวง
อาทิตย์ จะเรียกว่า เตโชธาตุก็ดี หรือแผ่นดิน เรียกว่า ปฐวิธาตุก็ดี หรือลมพัดทั่วไป หรือ
ลมพายุใหญ่ พัดให้ต้นไม้หักล้มลง หรือลมพายุพัด ทำให้ฝนตกลงมาที่เรียกว่า วาโยธาตุ
ก็ดี หรือ น้ำทั่วไปที่มีในบึง บาง ห้วย หนอง เป็นดิน ที่เรียกว่า อาโปธาตุ หรือ อายตนะ
๖ มี หู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ เหล่านี้ก็จัดเป็นพาหิรธรรมทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น จึงสมกับ
พระบาลีว่า “พหิทฺฐา ฐมฺมา” ฉะนั้น

๖๐. “อชฺมุตฺตพหิทฺฐา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๖๐ นั้นมีพระบาลีว่า “อหฺมตฺตพหิทฺธา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลาย อันทั้งภายในและภายนอก เป็นเหตุอาศัยซึ่งกันและกันเป็นไป ธรรมภายในก็เป็นเหตุให้ละกิเลสภายนอกได้ ธรรมภายนอกก็เป็นเหตุให้ละกิเลสภายในได้ เปรียบอุปมาเหมือน พระปทุมกุมาร ได้ทัศนากการ เห็นดอกปทุมชาติบัวหลวง แล้วก็บังเกิดโยนิโสมนสิการพิจารณาโดยพระไตรลักษณ์ญาณ แล้วก็สำเร็จเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ด้วยอำนาจพระไตรลักษณ์ญาณ แต่ต้องอาศัยธรรมภายนอก คือดอกปทุมชาติบัวหลวง เป็นเหตุก่อน จึงสำเร็จได้ เพราะเหตุนี้จึงสมกับพระบาลีว่า อัชฌัตติกปาหิริกธรรม ดังนี้ อีกประการหนึ่ง ความเกิดแก่เจ็บตาย ก็จัดเป็นปาหิริกธรรม เพราะเป็นธรรมเกิดขึ้นเป็นสัตว์ เป็นบุคคล ยังต้องอาศัยเหตุภายนอก คือมารดา บิดาก่อน จึงจะบังเกิดขึ้นได้ วิญญูญานนั้นเป็นธรรมภายใน มารดาบิดานั้นเป็นธรรมภายนอก ความแก่นั้นมี ๒ ประการ คือความเจ็บปวดบังเกิดขึ้น ความไม่สบายใจ ความเจ็บใจ แค้นใจ จัดเป็นอัชฌัตติกธรรมภายใน ความตาย เป็นพหิทฺธา ธรรมภายนอก ความตายก็มี ๒ ประการ คือ ตายด้วยโรคบังเกิดขึ้นภายในกาย เรียกว่า อัชฌัตติกมรณธรรมภายใน ๑ ตายด้วยเรื่องสาตราวุธเป็นต้น อันเกิดขึ้นด้วยความเพียรของท่านผู้อื่น เรียกว่า ปาหิริกมรณธรรมภายนอก ๑ เพราะเหตุนี้ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นต้นเหล่านี้ เมื่อจะกล่าวถึงโสภปริเทวทุกข์ต่าง ๆ นั้นแล้ว ก็มีเช่นเดียวกัน บางทีเกิดแต่เหตุภายในอาศัยเหตุภายนอกก็มี เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “อหฺมตฺตพหิทฺธา ฐมฺมา” นี้ แก่ไขมาในติกมาติกาบทที่ ๖๐ แต่พอสังเขปคาถาก็ขอยุติไว้แต่เพียงเท่านี้

๖๑. “อหฺมตฺตตารมฺมณา ฐมฺมา”

ในลำดับนี้จะได้วิสาขนาในติกมาติกาบทที่ ๖๑ สืบต่อไป มีนัยพระบาลีว่า “อหฺมตฺตตารมฺมณา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีอารมณ์เป็นภายใน โดยเนื้อความว่า พระโยคาวจรผู้ซึ่งแสวงหาซึ่งความสุขสำราญใจ และมาเจริญญาณสมาบัตินั้นเป็นธรรมบังเกิดขึ้นในภายใน ท่านทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมแสวงหาแต่ความสงบระงับ เฟื่องเฝ้าแต่สมาบัติเป็นอารมณ์ เช่นกับสัตว์วิหิงหาของพระสารีบุตร เมื่อเวลาเขาจะเอาไปฆ่า พระสารีบุตรจึงไปเตือนให้ได้สติ ก็ระลึกถึงญาณที่ตนเคยเจริญขึ้นนั้นได้ ก็เฟื่องเฝ้าระงับให้เป็นอารมณ์แล้วก็เหาะหนีรอดจากความตายไปได้ โดยความอธิบายก็ได้แก่ ธรรมที่เย็นกายเย็นใจนี้แล เป็นธรรมภายใน แผ่ชานออกไปให้เป็นอารมณ์ภายนอก บุคคลได้ประสบซึ่งความสุขกายสบายจิตทั้งภายในและภายนอกนั้น ก็ต้องอาศัยแก่ธรรมภายใน

ดวงเดียว มีความบริสุทธิ์ใจ แผ่ชวนออกไปเป็นอารมณ์ภายนอก ธรรมภายใน คือความบริสุทธิ์ใจดวงเดี่ยวนี้อันนี้แล ย่อมสามารถจะยังสรรพทุกข์ภัยอุปัทวันตรายทั้งปวงให้เข้าไประงับเสียได้ สมดังพระพุทธสุภาษิตว่า “ปรตํ พุทธมนุสฺสานํ ปวริ สพฺพมนุสฺสานํ อหฺมตฺตํ ติกฺขหิเรชาตํ อนุตฺตารํ วินาสํ ปฺริตฺตานุภาเวน ลภนฺติ สพฺพมํกุลํ” ดังนี้ โดยความอธิบายว่า ธรรมภายในคือใจบริสุทธิ์ ใจบริสุทธิ์นั้นเราเรียกว่า ธรรมมีประมาณน้อย ปรตํ แปลว่า พระนิพพาน เป็นธรรมมีประมาณน้อย ธรรมน้อยดวงเดี่ยวนี้อันนี้แล เป็น พุทธมนุสฺสานํ เป็นมณฑลของพระพุทธเจ้า ปวริ สพฺพมนุสฺสานํ และเป็นอันประเสริฐกว่ามณฑลทั้งปวง อหฺมตฺตํติกฺขหิเรชาตํ อนุตฺตารํ วินาสํ อันตรายอันหนึ่งอันใด ซึ่งบังเกิดมีภายในและภายนอก ก็ย่อมเสื่อมสูญไปโดยอำนาจแห่งพระปริตต์ คือพระนิพพานอันมีประมาณน้อยนี้เอง ปฺริตฺตานุภาเวน ลภนฺติ สพฺพมํกุลํ สรรพสัตว์ทั้งหลายจะได้ประสบซึ่งความสุขสำราญใจ ก็ได้เพราะอำนาจแห่งพระปริตต์อันเป็นธรรมมีอารมณ์ภายในอย่างเดียว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า “อหฺมตฺตารมฺมณา ฐมฺมา” ฉะนั้น

๖๒. “พหิทฺธารมฺมณา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๖๒ นั้นมีพระบาลีว่า “พหิทฺธารมฺมณา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีอารมณ์เป็นภายนอก โดยเนื้อความว่า บุคคลทั้งหลาย เมื่อได้ประสบซึ่งเวทนาอันใดอันหนึ่งแล้ว ก็ย่อมเอารูปเป็นอารมณ์ เพราะรูปนั้นเป็น พหิรกรรมภายนอก ส่วนเวทนานั้น ก็หาได้ระงับลงไม่ กลับได้เสวยซึ่งเวทนามากล้า ๆ ยิ่งขึ้นไป เปรียบเหมือน จันทกหาปณฺธิ ที่ประสบซึ่งความทุกข์เวทนาแล้วแลพึงเอารูปภายนอกเป็นอารมณ์ จนถึงแก่ความตายไปด้วยพวกโจรนั้น โดยความอธิบายว่า ความไม่สงบระงับใจ คือความเดือดร้อนขึ้นในใจ แต่ใจนั้นก็ป็นธรรมชาติ คิณฺรณเดือดร้อนอยู่โดยปกติของตนแล้ว มีหน้าซำยังเอาธรรมภายนอก ซึ่งมีใช้ธรรมเครื่องระงับมาเป็นอารมณ์อีกเล่า ก็ยังมีความร้อนหนักยิ่งขึ้น เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระบรมศาสดา จึงทรงตรัสเทศนาสั่งสอนแก่พุทธบริษัททั่ว ๆ ไปว่า ธรรมภายนอกนั้น ไม่ใช่เครื่องระงับ และไม่ใช่ธรรมของพระตถาคต ฉะนั้น เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “พหิทฺธารมฺมณา ฐมฺมา” ฉะนั้น

๖๓. “อหฺมตฺตพหิทฺธารมฺมณา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๖๓ นั้นมีนัยพระบาลีว่า “อหฺมตฺตพหิทฺธารมฺมณา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีภายในแลภายนอกเป็นอารมณ์ โดยเนื้อความว่า ธรรมทั้งหลายมีอารมณ์เป็น

๒ บังเกิดขึ้นพร้อมกันแล้วแต่ถือเอาเป็นอาภรณ์ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า “อชฺมตฺตพหิทฺฐารมฺมณา ฐมฺมา” ดังนี้ เมื่อจะชื่อบุคคลที่ได้สำเร็จมรรคผลธรรมวิเศษให้เห็นเป็นตัวอย่างด้วยอำนาจแห่งธรรมทั้ง ๒ ประการนี้ ก็มีที่มามากเป็นอเนกประการ ดังพระภิกษุ ๓๐ รูปได้เห็นພັບແຕດแล้วก็น้อมเอามานึกเปรียบกับกายของตนว่า ธรรมในกายของเรานี้ก็เช่นเดียวกับພັບແຕດละนี้ ในทันใดนั้น องค์สมเด็จพระบรมศาสดา ก็ทรงเปล่งพระรัศมีไปให้ต้องกายของภิกษุทั้ง ๓๐ รูปนั้น แล้วจึงทรงตรัสเทศนาว่า “เอส ฐมฺโม สนนฺตโน” ธรรมดวงเดียวนี้แลเป็นของเก่า เป็นของพระอริยเจ้า ธรรมดวงเดียวเป็นของเก่านั้น คือพระนิพพานนี้เอง พระภิกษุทั้ง ๓๐ รูปนั้นก็ได้รับบรรลุสาวกชัย เป็นพระอรหันต์จีณาสพหะหะลอมมาสู่สำนักพระบรมศาสดา แล้วจึงโสมนัสการชมเชยสรรเสริญซึ่งพระพุทธพระธรรม พระสงฆ์ โดยอเนกประการ โดยความอธิบายว่า พระอริยเจ้าท่านเอาธรรมภายนอกเปรียบกับภายใน เอาธรรมภายในออกไปเป็นอาภรณ์ภายนอกดังนี้ เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “อชฺมตฺตพหิทฺฐารมฺมณา ฐมฺมา” ละนี้ แสดงมาในติกมาติกาบทที่ ๖๓ แต่โดยสังเขปคาถา ก็ขอยุติไว้แต่เพียงเท่านี้

๖๔. “สนิทฺตฺสนสฺสปฺปฏิมา ฐมฺมา”

ในลำดับนี้จะได้ว่าวืษัชนาในติกมาติกาบทที่ ๖๔ สืบต่อไปโดยนัยพระบาลีว่า “สนิทฺตฺสนสฺสปฺปฏิมา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายเป็นไปกับด้วยความคับแค้น เพราะความที่ได้เห็น โดยเนื้อความว่า บุคคลจะบังเกิดความเดือดร้อนขึ้นในใจ และเป็นไปกับด้วยความคับแค้นนั้น ก็เพราะความที่ได้เห็นซึ่งอนิฏฐารมณ์อันไม่เป็นที่รักที่ปรารถนาของตน เป็นต้นว่า ได้เห็นโจรผู้ร้ายหรือสัตว์ดุร้ายต่าง ๆ มี หมี เสือ เป็นต้น หรือบางทีก็ได้เห็นบุคคลต่าง ๆ มี เจ้าหนี้ และบุคคลผู้ประทุษร้ายแก่ตน เป็นต้น เช่นกับ พระอานนท์ ถึงซึ่งความคับแค้นขึ้นในใจ เพราะได้เห็นช้างนาฬาคีรี วิ่งเข้ามาจะประทุษร้ายแก่ตนกับพระพุทธเจ้า ในกาลครั้งนั้น พระอานนท์ก็เกิดความเดือดร้อนกับแค้นขึ้นในใจ เพราะฉะนั้นจึงสมกับพระบาลีว่า “สนิทฺตฺสนสฺสปฺปฏิมา ฐมฺมา” ซึ่งแปลว่า ธรรมทั้งหลายบังเกิดความคับแค้นขึ้นในใจ เพราะความที่ได้เห็น ละนี้

๖๕. “อนิทฺตฺสนสฺสปฺปฏิมา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๖๕ นั้นมีพระบาลีว่า “อนิทฺตฺสนสฺสปฺปฏิมา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลายบังเกิดความคับแค้นในใจ เพราะความที่ไม่ได้เห็น โดยเนื้อความว่า บุคคลทั้งหลายใน

โลกนี้ เมื่อเวลาได้ประสบความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารอันเป็นที่รัก ที่เจริญใจ หรือเวลาถูกเมียดและทรัพย์สมบัติฉิบหายไปโดยภัยอันหนึ่งอันใดก็ดี ก็ย่อมบังเกิดความคับแค้นขึ้นในใจ เพราะความที่ไม่เห็น ดังมีบุคคลเป็นทศนะอุทาหรณ์ว่า ยังมีบุรุษผู้หนึ่ง ไปเรียนมนต์เรียกปลาอยู่ในสำนักของอาจารย์แห่งหนึ่ง ครั้นจำได้ชำนาญแล้ว จึงลาอาจารย์ไปทำกรรมอยู่ที่หาดทรายริมฝั่งแม่น้ำแห่งหนึ่ง ตั้งความเพียรกรรม ๆ ก็ไม่เห็นปลาขึ้นมา ตัวจะบังเกิดความคับแค้นขึ้นในใจ ครั้นรู้ถึงอาจารย์ อาจารย์ก็บอกว่า ท่านอย่ากรรมลืมหืมตาขึ้น ปลามันกลัว บุรุษนั้นก็กระทำตามลัทธิของอาจารย์ นั่งกรรมหลับตาไป อาจารย์ก็จับปลาไปใส่ลงในบ่อที่บุรุษนั้น ครั้นบุรุษนั้นลืมตาขึ้น ก็ได้เห็นปลา แล้วก็เกิดความดีใจ ลืมความคับแค้นในใจ ดังนี้ เพราะเหตุนี้จึงได้ชื่อว่า “อนิทสฺสนาปปปฏิมา ฐมฺมา” จะนี้

๖๖. “อนิทสฺสนาปปปฏิมา ฐมฺมา”

ในบทที่ ๖๖ นั้น โดยมีนัยพระบาลีว่า “อนิทสฺสนาปปปฏิมา ฐมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งหลาย จะมีความคับแค้นในใจก็ไม่ใช่ จะไม่เห็นก็ไม่ใช่ แต่ดับกิเลสได้ด้วยอำนาจของตนเอง โดยเนื้อความว่า “อนิทสฺสนาปปปฏิมา ฐมฺมา” นี้ ก็ได้แก่ นิโรธธรรม ด้วยอรรถว่า ด้วยความเห็นและความไม่เห็น ได้แก่เมื่อนิโรธธรรมบังเกิดขึ้นแล้ว นิเวศธรรมทั้ง ๕ ก็ดับไป โอวาทคำสั่งสอนอันใดอันหนึ่งก็ดับไป วิตก วิจาร์ณ ปิติ สุข ก็ไม่มีในนิโรธธรรม เพราะฉะนั้นจึงแปลว่า จะคับแค้นก็ไม่ใช่ จะเห็นก็ไม่ใช่ แต่ละกิเลสได้ด้วยโดยไม่ต้องเห็นนั้น ก็ได้แก่พระอรหันต์ ไม่เห็นก็จริงอยู่ แต่รู้ว่า ตัณหา ราคะ โทสะ โมหะ ไม่มีเปรียบเหมือน บุคคลนอนหลับฝันไปว่า ได้เห็นรูปสัณฐานต่าง ๆ มี เสือและช้างเป็นต้น บุคคลที่นอนหลับฝันไปนั้น จะเห็นก็ไม่ใช่ ถ้าจะว่าเห็นหรือ เสือก็ไม่มี ถ้าจะว่าไม่เห็นหรือ ก็ฝันไป ฉะนั้นดี พระธรรมที่ชื่อว่า “อนิทสฺสนาปปปฏิมา ฐมฺมา” นี้ ก็มีอุปไมยเหมือนกับบุคคลที่นอนหลับฝันไปจะนั้น

อาตมารับประทานวิสัยชนามาในอภิธัมมัตถิก ๒๒ ตักกะ ๖๖ มาติกา แต่โดยสังเขปกล่าวพอเป็นธรรมสวานิสงส์ ก็ขอยุติลงแต่เพียงเท่านี้ เหว่ ก็มีดังวิสัยชนามาจะนี้แล

จบอภิธัมมัตถิกบรรยายแต่เพียงนี้

หมวดสงฺกนิมิตฺติกาปาฐ

๑	กุสลา ฐมฺมา
๒	อกุสลา ฐมฺมา
๓	อพฺยากตา ฐมฺมา
๔	สุขายเวทนายสมฺปยุตฺตา ฐมฺมา
๕	ทุกฺขายเวทนายสมฺปยุตฺตา ฐมฺมา
๖	อทุกฺขมสุขายเวทนายสมฺปยุตฺตา ฐมฺมา
๗	วิปาคา ฐมฺมา
๘	วิปาคฐมฺมฐมฺมา
๙	เนววิปากนวิปาคฐมฺมฐมฺมา
๑๐	อุปาทินฺนุปาทานิยา ฐมฺมา
๑๑	อนฺุปาทินฺนุปาทานิยา ฐมฺมา
๑๒	อนฺุปาทินฺนํนฺุปาทานิยา ฐมฺมา
๑๓	สงฺกิลิฏฺฐ สงฺกิเลสิกา ฐมฺมา
๑๔	อสงฺกิลิฏฺฐสงฺกิเลสิกา ฐมฺมา
๑๕	อสงฺกิลิฏฺฐาสงฺกิเลสิกา ฐมฺมา
๑๖	สวิตกุกสฺวิจารา ฐมฺมา
๑๗	อวิตกุกวิจารมตฺตา ฐมฺมา
๑๘	อวิตกุกาวิจารา ฐมฺมา
๑๙	ปีติสหคตา ฐมฺมา
๒๐	สุขสหคตา ฐมฺมา
๒๑	อุเพกฺขาสหคตา ฐมฺมา
๒๒	ทสฺสเนนปฺหาคพฺพา ฐมฺมา
๒๓	ภาวนายปฺหาคพฺพา ฐมฺมา
๒๔	เนวทสฺสเนนภาวนายปฺหาคพฺพา ฐมฺมา

๒๕	ทสฺสเนน- ปหาตพฺพเหตุกา ฐมฺมา
๒๖	ภาวนายปหาตพฺพเหตุกา ฐมฺมา
๒๗	เนวทสฺสเนน นภาวนายปหาตพฺพเหตุ กา ฐมฺมา
๒๘	อจฺยคามิโน ฐมฺมา
๒๙	อปจฺยคามิโน ฐมฺมา
๓๐	เนวจฺยคามิโนนาปจฺยคามิโน ฐมฺมา
๓๑	เสกฺขา ฐมฺมา
๓๒	อเสกฺขา ฐมฺมา
๓๓	เนวเสกฺขานาเสกฺขา ฐมฺมา
๓๔	ปริตฺตฺตา ฐมฺมา
๓๕	มหคฺคตฺตา ฐมฺมา
๓๖	อุปฺปมาณา ฐมฺมา
๓๗	ปริตฺตารมฺมณา ฐมฺมา
๓๘	มหคฺคตารมฺมณา ฐมฺมา
๓๙	อุปฺปมาณารมฺมณา ฐมฺมา
๔๐	หีนา ฐมฺมา
๔๑	มชฺฌิมา ฐมฺมา
๔๒	ปณฺธิตา ฐมฺมา
๔๓	มิจฺจนฺตฺตนิยฺตฺตา ฐมฺมา
๔๔	สฺมมตฺตนิยฺตฺตา ฐมฺมา
๔๕	อนิยฺตฺตา ฐมฺมา
๔๖	มคฺคการมฺมณา ฐมฺมา
๔๗	มคฺคเหตุกา ฐมฺมา
๔๘	มคฺคาธิปฺติโน ฐมฺมา
๔๙	อุปฺปนฺนา ฐมฺมา
๕๐	อนุปฺปนฺนา ฐมฺมา
๕๑	อุปฺปาทีโน ฐมฺมา

๕๒	อติตา ฐมฺมา
๕๓	อนาคตา ฐมฺมา
๕๔	ปัจจุปปนฺนา ฐมฺมา
๕๕	อติตารมฺมณา ฐมฺมา
๕๖	อนาคตารมฺมณา ฐมฺมา
๕๗	ปัจจุปปนฺนารมฺมณา ฐมฺมา
๕๘	อชฺฌตฺตา ฐมฺมา
๕๙	พหิทฺธา ฐมฺมา
๖๐	อชฺฌตฺตพหิทฺธา ฐมฺมา
๖๑	อชฺฌตฺตารมฺมณา ฐมฺมา
๖๒	พหิทฺธารมฺมณา ฐมฺมา
๖๓	อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา ฐมฺมา
๖๔	สนิทฺตฺสนสฺสปฺปฏฺฐิมา ฐมฺมา
๖๕	อนิทฺตฺสนสฺสปฺปฏฺฐิมา ฐมฺมา
๖๖	อนิทฺตฺสนาปฺปฏฺฐิมา ฐมฺมา